

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
Οικονομική Θεωρία και Πολιτική

ΤΙΤΛΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

«Η θεωρία του Amartya Sen περί ανάπτυξης και ελευθερίας».

ΕΠΙΒΛΕΠΟΝΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ: Γ. ΣΤΑΘΑΚΗΣ,
Δ. ΜΥΛΩΝΑΚΗΣ, Ι. ΜΑΡΑΓΚΟΣ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΑΣΚΟΡΔΑΛΑΚΗ ΣΤΕΛΛΑ (Α.Μ. 128)

ΡΕΘΥΜΝΟ, 15/02/2011

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Περίληψη.....	4
Abstract.....	5
Εισαγωγή.....	6
 1. Η κριτική του Sen στο συμβατικό μοντέλο περί Οικονομικής Ανάπτυξης	
1.1 Εισαγωγή στο συμβατικό μοντέλο της Οικονομικής Ανάπτυξης.....	7
1.2 Δείκτες της οικονομικής ανάπτυξης και τα μειονεκτήματά τους.....	9
1.3 Πού εντοπίζει ο Sen τα μειονεκτήματα του συμβατικού μοντέλου.....	10
 2. Η έννοια της ελευθερίας στο Sen	
2.1. Η προσέγγιση του Sen στην έννοια της ελευθερίας.....	12
2.2 Η επέκταση των ελευθεριών και η ανάπτυξη των δυνατοτήτων.....	15
 3. Σχέση ελευθερίας και ισότητας	
3.1 Οι μεταβλητές της ανισότητας.....	17
3.2 Η ελευθερία της ισότητας.....	18
 4. Η φτώχεια ως στέρηση δυνατοτήτων	
4.1 Φτώχεια και έλλειψη δυνατοτήτων.....	21
4.2 Φτώχεια στην Ινδία και την υποσαχάρια Αφρική.....	23
 5. Σχέση ελευθερίας και Οικονομικής Ανάπτυξης.....	24
 6. Έννοια αγοράς –κράτους. Συνοπτική οπτική Sen	
6.1 Η Αγορά, το Κράτος και ο Ρόλος της Διαρθρωτικής Αλλαγής.....	27
6.2 Αγορές, ελευθερία και εργασία.....	30
6.3 Αγορές και αποδοτικότητα.....	31
6.4 Αγορές και ομάδες συμφερόντων.....	32

6.5 Κριτικός έλεγχος του ρόλου των αγορών.....	35
6.6 Η αναγκαιότητα της πολύπλευρης προσέγγισης.....	37
6.7 Οι αποτυχίες της αγοράς	38
6.8 Αλληλεξάρτηση και δημόσια αγαθά.....	42
6.9 Παροχή δημοσίων υπηρεσιών και κίνητρα.....	45
6.10 Κίνητρα, δυνατότητες και λειτουργίες	46
6.11 Στοχοθέτηση και έλεγχος των ιδίων πόρων.....	48
 7. Κριτική στη θεωρία του Σεν	
7.1 Η κριτική του Vincente Navarro.....	50
7.2 Η κριτική του John Gay.....	62
 Επίλογος.....	64
 Βιβλιογραφία –Πηγές.....	67

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο Amartya Sen Kumar, ο οποίος γεννήθηκε στις 3 Νοεμβρίου του 1933, είναι Ινδός οικονομολόγος και τιμήθηκε το 1998 με το Νόμπελ Οικονομικών Επιστημών για τη συμβολή του στα οικονομικά της ευημερίας και της κοινωνικής επιλογής, καθώς και για το ενδιαφέρον του για τα προβλήματα των φτωχότερων μελών της κοινωνίας. Ο Sen έγινε γνωστός από την εργασία του πάνω στα αίτια της πείνας, η οποία οδήγησε στην ανάπτυξη πρακτικών λύσεων για την πρόληψη ή τον περιορισμό των συνεπειών από την έλλειψη τροφίμων. Απέδειξε την αλληλουχία των δημοκρατικών δομών και της ελευθερίας με την ευημερία και έδειξε ότι τα μεγάλα προβλήματα της εποχής μας, όπως η φτώχεια και οι λιμοί, οξύνονται εκεί όπου δεν υπάρχει ελευθερία και δημοκρατία.

Ο Amartya Sen στο έργο του «Η Ανάπτυξη ως Ελευθερία», θεωρεί εντελώς άστοχο το ερώτημα αν μπορεί η ελευθερία να συμβάλλει στην ανάπτυξη, αφού κατά τη γνώμη του δεν υπάρχει ανάπτυξη εκεί όπου απουσιάζει η ελευθερία. Η ανάπτυξη αποτελεί μια διαδικασία επέκτασης των πραγματικών ελευθεριών, η οποία επηρεάζεται σε σημαντικό βαθμό από κριτήρια όπως το ΑΕΠ, τα ατομικά εισοδήματα, τον πλούτο κλπ, από την άλλη όμως εξαρτάται και από συνιστώσες όπως είναι η κοινωνική φροντίδα στην υγεία, η παιδεία, τα δικαιώματα του πολίτη, η συμμετοχή στο δημόσιο διάλογο και έλεγχο. Ο ρόλος των διαφόρων θεσμών -της αγοράς, του κράτους, των μέσων ενημέρωσης, των αντιπολιτευτικών ομάδων και των μη κυβερνητικών οργανώσεων- εξετάζεται σε ένα ευρύ, ολοκληρωμένο πλαίσιο.

Ο Σεν μας υπενθυμίζει πως κανείς μέχρι σήμερα δεν κατάφερε να συνδυάσει επιτυχώς έστω δύο εκ των προτεραιοτήτων της οικονομικής αποτελεσματικότητας, της κοινωνικής δικαιοσύνης και των ατομικών ελευθεριών. Αυτό αποτελεί ίσως τη μεγαλύτερη πρόκληση της κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας τον 21ο αιώνα.

ABSTRACT

Amartya Sen, born on November 3rd 1933, is an Indian economist, who was awarded the Nobel Prize in Economic Sciences for his contributions to welfare economics and social choice theory and for his interest in the problems of society's poorest members. Sen was best known for his work on the causes of famine, which led to the development of practical solutions for preventing or limiting the effects of real or perceived shortages of food.

At his work "Development as Freedom", Sen believes that there is no point asking whether freedom leads to development, as long as there is no development at all, in the absence of freedom. According to Sen, development is a process that extends real freedoms, greatly influenced by criteria as GDP, individual income, wealth etc, but on the other hand depended on factors like social welfare, education, civil rights, political participation and democracy. The roles of various institutions like the market, the state, the media, the NGOs etc, are examined in a holistic framework.

Sen reminds us that until today nobody has successfully achieved to combine at least two of economic efficiency's key priorities, social justice and individual freedoms. This may be the biggest challenge of political science in the 21st century.

Εισαγωγή

Ο Amartya Sen, ο "Ινδός οικονομολόγος των φτωχών", είναι σήμερα καθηγητής Οικονομίας και Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ. Το 1998 βραβεύτηκε με το Νόμπελ Οικονομικών Επιστημών για το συνολικό του έργο, αλλά ιδιαίτερα διότι επανέφερε στα Οικονομικά τη λογική σκέψη, τη φιλοσοφική θεώρηση και τη διασύνδεσή τους με άλλες κοινωνικές επιστήμες. Ο Sen σε προηγούμενα έργα του υποστήριζε πως η ελευθερία πρέπει να διακρίνεται από τα επιτεύγματα αλλά και από τα μέσα που απαιτούνται για την επίτευξή της.

Στο έργο του «Η Ανάπτυξη ως Ελευθερία», το οποίο βασίζεται σε πέντε διαλέξεις που έδωσε ο συγγραφέας στην Παγκόσμια Τράπεζα το 1996, εστιάζει στην ελευθερία, την οποία θεωρεί τόσο ως βασικό σκοπό, ως και το πλέον αποτελεσματικό μέσο καταπολέμησης της φτώχειας και της ανασφάλειας στο σύγχρονο κόσμο. Αποτελεί πρότυπο μιας εκ θεμελίων αλλαγής στην κατανόηση των αιτημάτων που θέτει η οικονομική ανάπτυξη, για πλούσιους και φτωχούς, στον εικοστό πρώτο αιώνα.

Η θεωρία της ισότητας του Sen στηρίζεται στις έννοιες της λειτουργικότητας και των δυνατοτήτων για την κατάκτηση της αναπτυσσόμενης, στο πλαίσιο της ελευθερίας, ισότητας. Η θεωρία της ανάπτυξης ως ελευθερίας ξεκινά από αυτό ακριβώς το σημείο. Η ελευθερία εξετάζεται από δυο οπτικές γωνίες: τη διεύρυνση των ελευθεριών, οι οποίες αντιμετωπίζονται ως μέτρο αξιολόγησης του βαθμού ανάπτυξης των ευκαιριών που προσφέρονται σε κάθε άτομο και την εργαλειακή διάσταση των ελευθεριών ως μέσου ανάδειξης της αυτεξουσιότητας του ανθρώπου. Κριτήριο αυτής της διάστασης είναι η ανάπτυξη της ατομικής πρωτοβουλίας και της κοινωνικής αποτελεσματικότητας.

Η θεωρία του επαναφέρει την προτεραιότητα της ελευθερίας ως ηθικής επιταγής της πολιτικής οικονομίας. Προχωρά πέρα από το κλασικό επιχείρημα της αποτελεσματικότητας της ελεύθερης οικονομίας ως παράγοντα οικονομικής ευημερίας (effectiveness reason), στην αξιολόγησή της με βάση τη μεγιστοποίηση της ανθρώπινης ελευθερίας (evaluative reason). Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι, «η αξιολόγηση της προόδου πρέπει πρωταρχικά να γίνεται με κριτήριο το κατά πόσο ενδυναμώνονται οι ελευθερίες των ανθρώπων».

Ο Sen επαναφέρει την «ηθική διάσταση» στην οικονομική επιστήμη. Είναι χαρακτηριστικό πως ο ίδιος δεν διστάζει να αναγνωρίσει τη συμβολή του Friedrich von Hayek, στην οικονομική επιστήμη. Σε άρθρο του για το έργο του Hayek «Ο Δρόμος προς τη Δουλεία» σημειώνει πως, «το χρέος μας στον Hayek είναι ουσιαστικό. Βοήθησε να καθιερώσουμε μία μέθοδο αξιολόγησης βασισμένη στην ελευθερία, με την οποία κρίνονται τα οικονομικά συστήματα».

Τη μετάβαση από το κοινωνικό κράτος στην κοινωνία της πρόνοιας θα επιτρέψει η συμφιλίωση της ανάπτυξης με την αλληλεγγύη, δημιουργώντας κοινωνίες ευημερίας που διασφαλίζουν την οικονομική αξιοπρέπεια των μελών τους (Μίχας & Σκάλκος, 2005).

Κεφάλαιο 1: Η κριτική του Sen στο συμβατικό μοντέλο περί Οικονομικής Ανάπτυξης

1.1: Εισαγωγή στο συμβατικό μοντέλο της Οικονομικής Ανάπτυξης

Η οικονομική ανάπτυξη αναφέρεται στη δυνατότητα ικανοποίησης των ατομικών και κοινωνικών αναγκών με την πάροδο του χρόνου, σε μία οικονομία. Σχετίζεται με τον όρο οικονομική μεγέθυνση και συνήθως οι δύο όροι χρησιμοποιούνται σαν συνώνυμοι. Η οικονομική μεγέθυνση όμως είναι μία αυστηρά ποσοτική έννοια η οποία αναφέρεται στην αλλαγή του πραγματικού ΑΕΠ με την πάροδο του χρόνου. Η θετική αλλαγή, δηλαδή η αύξηση του ΑΕΠ, ονομάζεται οικονομική μεγέθυνση: πρόκειται για την ικανότητα μιας οικονομίας να παρουσιάζει αύξηση του ρυθμού παραγωγής αγαθών όταν υπάρχει συσσώρευση κεφαλαίου και τεχνολογική μεταβολή. Η οικονομική μεγέθυνση αναφέρεται αποκλειστικά στο ποσοτικό ζήτημα του ΑΕΠ και όχι στους συγκεκριμένους τρόπους με τους οποίους αυτό παράγεται ή στις κοινωνικές και ατομικές συνέπειες της αύξησής του.

Τόσο τα Οικονομικά της μεγέθυνσης, όσο και τα Οικονομικά της ανάπτυξης εμφανίστηκαν ως ξεχωριστοί ερευνητικοί κλάδοι, στις αρχές της μεταπολεμικής περιόδου. Τα Οικονομικά της μεγέθυνσης προέκυψαν από την ανάγκη για διατήρηση της πλήρους απασχόλησης στις καπιταλιστικές κοινωνίες, ενώ τα Οικονομικά της

ανάπτυξης επικεντρώθηκαν στη διαδικασία οικονομικής μεγέθυνσης στις λιγότερο ανεπτυγμένες οικονομίες. Η Οικονομική της μεγέθυνσης είχε απ' την αρχή μακροοικονομικό προσανατολισμό, ενώ η οικονομική της ανάπτυξης αντλούσε γνώσεις από την ανθρωπολογία, την κοινωνιολογία και την πολιτική επιστήμη (Ruttan, 1998).

Ο όρος ανάπτυξη αναφέρεται στους απαραίτητους κοινωνικο-οικονομικούς μετασχηματισμούς οι οποίοι οδηγούν σε μια πιο επιθυμητή κατάσταση, δηλαδή σε μια διαδικασία και όχι σε μία κατάσταση μιας συγκεκριμένης χρονικής στιγμής. Ως εκ τούτου, ο ορισμός της ανάπτυξης περιλαμβάνει όχι μόνον τους στόχους αλλά και τα μέσα με τα οποία θα επιτευχθούν οι στόχοι αυτοί (ένας τέτοιος ορισμός της ανάπτυξης δίνεται από τον Lélé (1991) και αποτελεί ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της θεώρησης της ανάπτυξης ως ελευθερίας από τον Amartya Sen).

Ο όρος ανάπτυξη συμπεριλαμβάνει στόχους όπως η ισότητα και εμπεριέχει ποιοτικά και όχι μόνο ποσοτικά στοιχεία. Επομένως η ανάπτυξη δεν είναι δυνατόν να μετρηθεί ως χρηματική αξία και μόνον. Ως εκ τούτου ο όρος ανάπτυξη είναι πολύ πιο ευρύς από την οικονομική μεγέθυνση, περιλαμβάνοντας, όπως αναφέρουν και οι Pearce, Markandya και Barbier (1989), πέρα από την οικονομική και κοινωνική, και την πολιτιστική ανάπτυξη. Από τον ορισμό της ανάπτυξης προκύπτει ότι η μέτρησή της θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει έναν μεγάλο αριθμό δεικτών. Στην κατεύθυνση αυτή αναπτύχθηκαν στην δεκαετία του 1960 οι αποκαλούμενοι «κοινωνικοί δείκτες», ενώ αργότερα περιελήφθησαν και «περιβαλλοντικοί δείκτες. Κατά την τελευταία δεκαετία γίνονται συστηματικές προσπάθειες για την ανάπτυξη κοινώς αποδεκτών «δεικτών βιώσιμης ανάπτυξης».

Με βάση το συμβατικό αυτό μοντέλο, η ανάπτυξη δεν μπορεί και δεν πρέπει να διαχωρίζεται εντελώς από την μεγέθυνση. Η ανάπτυξη των διαφόρων κοινωνιών θα πρέπει να υπαγορεύει το είδος και τον ρυθμό της επιθυμητής μεγέθυνσης. Οι Pearce, Markandya και Barbier (1989) για παράδειγμα, θεωρούν ότι βιώσιμη κοινωνία είναι αυτή η οποία αναγνωρίζει τα όρια της μεγέθυνσης του φυσικού της προϊόντος και ψάχνει για εναλλακτικούς τρόπους μεγέθυνσης. Η ανάπτυξη δεν περιορίζεται στην μέτρηση χρηματικών αξιών αλλά επεκτείνεται και σε εγγενείς αξίες (Σαρτζετάκης & Παπανδρέου, 2002, σσ. 3-6).

1.2 Δείκτες της οικονομικής ανάπτυξης και τα μειονεκτήματά τους

Η ανάπτυξη αναλύεται μέσα από δύο δείκτες: το κατά κεφαλήν Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (Gross Domestic Product per Capita - GDP) και το Δείκτη Ανθρώπινης Ανάπτυξης (United Nation's Human Development Index - HDI) του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών. Ο δεύτερος όρος είναι ευρύτερος, καθώς εμπεριέχει το ποσοστό παιδικής θνησιμότητας, το επίπεδο εκπαίδευσης και την αναμενόμενη διάρκεια ζωής, δείκτες οι οποίοι προσπαθούν να μετρήσουν το επίπεδο της ποιότητας ζωής. Αν και η κατάταξη των χωρών με βάση τον HDI διαφέρει από αυτήν με βάση το κατά κεφαλήν εισόδημα, κανείς δεν διατείνεται ότι η ποιότητα ζωής είναι ανεξάρτητη του επιπέδου του κατά κεφαλήν εισοδήματος, τουλάχιστον ως ένα βαθμό.

Η αποδοχή του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος ως ενός από τους βασικούς δείκτες ανάπτυξης κάνει επιτακτική την επίλυση των προβλημάτων μέτρησής του καθώς και τη διεύρυνση της βάσης μέτρησης. Προβλήματα δημιουργούνται καθώς η μέτρηση του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος βασίζεται στην αγοραία αξία των αγαθών και υπηρεσιών και επομένως τα αγαθά και οι υπηρεσίες οι οποίες διακινούνται εκτός αγορών καθώς και οι κάθε λογής θετικές και αρνητικές εξωτερικότητες διαφεύγουν της μέτρησης. Η πλειοψηφία των οικονομολόγων που ασχολούνται με την οικονομική ανάπτυξη θεωρούν ότι η αύξηση του ΑΕΠ δεν επαρκεί ως μοναδικό κριτήριο επιτυχίας ή αποτυχίας της αναπτυξιακής στρατηγικής. Έχει αμφισβητηθεί ως δείκτης μέτρησης της ευημερίας για διάφορους λόγους.

Αρχικά αφορά στην παραγωγή ενώ η ευημερία εξαρτάται από το εισόδημα και την κατανάλωση. Επιπλέον, δεν περιλαμβάνει τη διαχρονική απαξίωση του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού, ενώ αγνοεί την ανάγκη για επανεπένδυση μέρους της παραγωγής ώστε να διατηρηθεί σταθερή η παραγωγή και με τον τρόπο αυτό υπερεκτιμά την αξία της παραγωγής που συνεισφέρει στην υλική ευημερία. Αδιαφορεί για την εξάντληση του φυσικού κεφαλαίου (μη ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, όπως το πετρέλαιο), που έχει αρνητική επίπτωση στην ευημερία. Αποκλείει την αναψυχή-ελεύθερο χρόνο που σαφέστατα έχει αξία για το άτομο και αυξάνει την ευημερία του, αλλά δεν υπάρχει στατιστικά. Η αύξηση του ΑΕΠ συχνά συνοδεύεται από άνιση κατανομή εισοδήματος και κατ' επέκταση αύξηση της

φτώχειας ορισμένων τμημάτων της κοινωνίας, αδιαφορώντας για την κατανομή του εισοδήματος, σαν να μην έχει σημασία για την ευημερία της αν μια χώρα είναι πλούσια, αλλά ο πλούτος της ανήκει μόνο σε λίγα χέρια, αφού οποιαδήποτε αύξηση στην ανισότητα μειώνει τη γενική ευημερία. Δεν κοστολογεί αρνητικές επιπτώσεις της παραγωγής όπως η μόλυνση του περιβάλλοντος. Επίσης, πολλές αναπτυσσόμενες χώρες που έχουν επιτύχει αύξηση του ΑΕΠ, έχουν ταυτόχρονα οδηγηθεί σε αύξηση της ανεργίας και της υποαπασχόλησης, καθώς ο ρυθμός αύξησης της απασχόλησης ήταν πολύ βραδύτερος από το ρυθμό αύξησης του ΑΕΠ.

Για παράδειγμα, σύμφωνα με δημοσιευμένα στοιχεία της Παγκόσμιας Τράπεζας, οι δείκτες GDP και HDI παρουσίαζαν αύξηση την περίοδο 1970 - 2000 στην Ινδία, στο Μπανγκλαντές, στο Νεπάλ, στο Πακιστάν και στις χώρες της υποσαχάριας Αφρικής, ενώ ο δείκτης του κατά κεφαλήν πλούτου παρουσίαζε μείωση. Η αύξηση σε ενεργητικά κεφαλαίου, ανθρώπινο κεφάλαιο και θεσμούς δεν κατάφερε να υπερκεράσει τη φθορά του φυσικού - περιβαλλοντικού ενεργητικού που προκαλείται από το συνδυασμό της κατασπατάλησης των φυσικών πόρων και της ταυτόχρονης εκτεταμένης περιβαλλοντικής μόλυνσης.

Τα πλούσια κράτη που αποτελούν εισαγωγείς φυσικών πόρων από τα φτωχά κράτη, κατάφεραν να επιτύχουν βιώσιμη ανάπτυξη για την επόμενη γενιά. Τα φτωχά κράτη δεν κατάφεραν να υποκαταστήσουν - αντικαταστήσουν τους φυσικούς πόρους τους, που έχασαν λόγω της υπερεκμετάλλευσής τους, ώστε να πραγματοποιήσουν εξαγωγές προς τα πλούσια κράτη και δεν είχαν τη δυνατότητα να μεταβιβάσουν την ανάπτυξη στην επόμενη γενιά, συνυπολογίζοντας και το ρυθμό αύξησης του πληθυσμού. Συνεπώς η ανάπτυξη των φτωχών κρατών ήταν προσωρινή, δίχως να εξασφαλίσει βιώσιμη ανάπτυξη για την επόμενη γενιά. Έτσι ο βασικός στόχος της οικονομικής ανάπτυξης που είναι η κάμψη ή ο αφανισμός της φτώχειας και της πείνας σε μακροχρόνιο ορίζοντα δεν πραγματοποιήθηκε (Stewart & Streeten, 1976).

1.3 Πού εντοπίζει ο Sen τα μειονεκτήματα του συμβατικού μοντέλου

Ο Sen υποστηρίζει ότι η ανάπτυξη θα πρέπει να αντιμετωπιστεί ως μία διαδικασία επέκτασης των πραγματικών ελευθεριών του ανθρώπου, πράγμα που αντιτίθεται με το συμβατικό μοντέλο περί ανάπτυξης, το οποίο ταυτίζει την ανάπτυξη

με την αύξηση του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος (ΑΕΠ), με την άνοδο των εισοδημάτων των ανθρώπων, με την εκβιομηχάνιση, με την τεχνολογική πρόοδο, με τον κοινωνικό εκσυγχρονισμό κτλ. Ο συγγραφέας συμφωνεί ότι μπορεί αυτοί οι δείκτες να είναι μέσα για την επέκταση των ανθρωπίνων ελευθεριών, προσθέτει όμως ότι οι ελευθερίες εξαρτώνται και από άλλους παράγοντες, τους οποίους το συμβατικό μοντέλο περί Οικονομικής Ανάπτυξης αγνοεί. Τέτοιοι παράγοντες είναι για παράδειγμα τα πολιτικά και ανθρώπινα δικαιώματα, οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, η παιδεία κτλ και είναι σημαντικό να εστιάζουμε την προσοχή μας και να εξετάζουμε την ανάπτυξη σε σχέση με την επέκταση τέτοιου είδους ελευθεριών.

Για να υπάρξει ανάπτυξη, θα πρέπει να εξαιρεθούν οι πηγές ανελευθερίας, όπως η φτώχεια, η τυραννία, οι περιορισμένες οικονομικές ευκαιρίες για μερικές ομάδες ανθρώπων, οι κοινωνικές ανισότητες. Ο Sen συνδέει αυτού του είδους τις ανελευθερίες με την οικονομική φτώχεια, καθώς οι άνθρωποι στερούνται ουσιωδών ελευθεριών, καθώς και με την έλλειψη δημόσιων υποδομών και κοινωνικής φροντίδας.

Το ουσιαστικό ζήτημα είναι κατά πόσον η μέτρηση της οικονομικής παραγωγής αποτελεί δείκτη της ευημερίας του πληθυσμού. Το ότι υπάρχει μια σχέση είναι προφανές. Επίσης, όμως, η οικονομική ανάπτυξη με βάση την αξία (τιμές, κέρδη, κτλ.) και την αποτίμησή της στην πράξη από τις οικονομικές δραστηριότητες, μπορεί να είναι προβληματική σε όρους ευημερίας και όχι γιατί η στατιστική ή ο υπολογισμός του ΑΕΠ χωλαίνει.

Κατά πρώτον, υπάρχουν διαστάσεις της υλικής ευημερίας που δεν εξαρτώνται από τον πλούτο, όπως μαρτυρεί ο «μέσος» Πορτογάλος ο οποίος μπορεί να διαθέτει το μισό του «μέσου» εισοδήματος του Αμερικανού αλλά ζει κατά μέσο όρο τα ίδια χρόνια.

Κατά δεύτερον, η οικονομική δραστηριότητα δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ότι συμβάλλει στην αύξηση της ευημερίας, μπορεί και να τη μειώνει. Χωρίς να συνυπολογίσουμε την παραγωγή (και τη χρήση) όπλων, τα οποία προφανώς δεν αυξάνουν την ευημερία ενώ αυξάνουν το ΑΕΠ, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι μεγάλη φυσική καταστροφή (η οποία μειώνει την υλική ευημερία) γενικώς αυξάνει το ΑΕΠ, καθώς συνεπάγεται μια σειρά δραστηριότητες με σκοπό την αποκατάσταση.

Τρίτον, ακόμη και σε επίπεδο ατόμων, δεν είναι αλήθεια ότι η μεγαλύτερη

οικονομική δύναμη (μεγαλύτερο εισόδημα) μεταφράζεται σε μεγαλύτερη ευημερία ακόμη και υλική. Για παράδειγμα, η οικονομική αδυναμία κάποιου να διαθέτει αυτοκίνητο μπορεί να μην έχει επίπτωση στην αγροτική κοινωνία όταν ζει δίπλα στο χωράφι του, ενώ μπορεί να τον καταδικάζει σε κοινωνικό αποκλεισμό σε μια μεγάλη πόλη, αν χωρίς αυτοκίνητο δεν μπορεί να πάει στη δουλειά του.

Τέλος, η ίδια η οικονομία μπορεί να παρουσιάζει «εξωτερικότητες», που σημαίνει, για παράδειγμα, να εκπέμπονται ρύποι και να καταστρέφεται ως και το κλίμα αλλά αυτό να μην καταγράφεται στο ΑΕΠ (Σεν, 2000, σσ. 37- 39).

Κεφάλαιο 2: Η έννοια της ελευθερίας στον Amartya Sen

2.1. Η προσέγγιση του Sen στην έννοια της ελευθερίας

Σύμφωνα με τον Amartya Sen, η ελευθερία είναι κεντρικής σημασίας στη διαδικασία ανάπτυξης για δύο λόγους:

1. το λόγο της αξιολόγησης, κατά πόσο δηλαδή οι ανθρώπινες ελευθερίες σημειώνουν πρόοδο.
2. το λόγο της αποτελεσματικότητας, αν δηλαδή η διαδικασία ανάπτυξης συνδέεται με την ατομική ελευθερία.

Επιδιώκοντας να επιτύχει κανείς τον πρώτο λόγο, αυτόν της αξιολόγησης, είναι απαραίτητο να επικεντρωθεί στην ελευθερία, ενώ για το λόγο της αποτελεσματικότητας πρέπει να εστιάσει στους αλληλοσυνδεόμενους τύπους ελευθεριών, οι οποίοι αναδεικνύουν το σημαντικό ρόλο που παίζει η ανεμπόδιστη αυτεξουσιότητα στη διαδικασία της ανάπτυξης, αφού ενισχύει τις ελευθερίες και συνθέτει την ιδέα της «ανάπτυξης ως ελευθερίας» (Σεν, 2000, σσ. 38-39).

Η ελευθερία των οικονομικών συναλλαγών είναι ευρέως αποδεκτό ότι βοηθά στην οικονομική μεγέθυνση. Εκτός όμως από τις αγορές, θα πρέπει να αναγνωρίσει κανείς το σημαντικό ρόλο που παίζουν οι οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές ελευθερίες στον τρόπο που οι άνθρωποι επιλέγουν να ζήσουν. Ο Sen εξετάζει πέντε είδη «εργαλειακών ελευθεριών», οι οποίες βοηθούν στην εξέλιξη των ικανοτήτων του ανθρώπου, αλλά επίσης αλληλοσυμπληρώνονται. Αυτοί οι τύποι ελευθερίας

αποτελούνται από τις πολιτικές ελευθερίες, τις οικονομικές διευκολύνσεις, τις κοινωνικές ευκαιρίες, τις εγγυήσεις διαφάνειας και την προστατευτική ασφάλεια.

Οι πολιτικές ελευθερίες περιλαμβάνουν την ελευθερία πολιτικής έκφρασης, τη δυνατότητα των πολιτών να κρίνουν και να ελέγχουν τις αρχές, την ελευθερία επιλογής πολιτικών κομμάτων, τα πολιτικά δικαιώματα που συνδέονται με τη δημοκρατία κτλ.

Οι οικονομικές διευκολύνσεις έχουν σχέση με τους πόρους που μπορεί κάθε άτομο να χρησιμοποιήσει, ανάλογα με τους πόρους που έχει στην κατοχή του. Η οικονομική ανάπτυξη αυξάνει το εισόδημα και τον πλούτο μιας χώρας και άρα ενισχύει τα οικονομικά δικαιώματα του πληθυσμού, έχοντας όμως σημασία το πώς διανέμονται τα εισοδήματα που παράγονται.

Οι κοινωνικές ευκαιρίες έχουν να κάνουν με τις παροχές στην παιδεία, την υγεία και γενικά με τις κοινωνικές παροχές, οι οποίες βοηθούν τους ανθρώπους να έχουν καλύτερη ποιότητα ζωής και κατ' επέκταση επιτρέπουν στα άτομα να συμμετέχουν στις πολιτικές και οικονομικές δραστηριότητες.

Οι εγγυήσεις διαφάνειας σχετίζονται με την σχέση εμπιστοσύνης προς την κοινωνία, έτσι ώστε τα άτομα να συναλλάσσονται χωρίς το φόβο της παραβίασης της εμπιστοσύνης και της έλλειψης διαφάνειας. Με αυτόν τον τρόπο θα εμποδίζεται η διαφθορά και η οικονομική ανευθυνότητα.

Η προστατευτική ασφάλεια είναι αναγκαία για την προστασία του πληθυσμού που βρίσκεται σε μειονεκτική θέση, έτσι ώστε να μην υπάρχουν λιμοί, φτώχεια, εξαθλίωση. Η προστατευτική ασφάλεια περιλαμβάνει θεσμικές διευθετήσεις, επιδόματα ανεργίας, επιδόματα στους άπορους κτλ.

Οι ελευθερίες λοιπόν αποτελούν τον πρωταρχικό σκοπό αλλά συγχρόνως είναι και τα μέσα για τη διαδικασία της ανάπτυξης. Ο Sen υποστηρίζει ότι όχι μόνο πρέπει να αναγνωρίζει κανείς τη σημασία που έχει η αξιολόγηση της ελευθερίας, αλλά θα πρέπει επίσης να συνδέει τα διάφορα είδη ελευθερίας. Οι πολιτικές ελευθερίες προάγουν την οικονομική ασφάλεια, οι κοινωνικές ευκαιρίες ενισχύουν την κοινωνική συμμετοχή, οι οικονομικές διευκολύνσεις βοηθούν στην αύξηση του προσωπικού πλούτου και των δημόσιων πόρων για κοινωνικές διευκολύνσεις, γεγονός που αποδεικνύει ότι οι διάφοροι τύποι ελευθεριών αλληλοσυμπληρώνονται.

Η διαδικασία της ανάπτυξης επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό απ' αυτού του

είδους τις αλληλοσυνδεόμενες ελευθερίες. Είναι λοιπόν απαραίτητη, σύμφωνα με το συγγραφέα, η δημιουργία θεσμών, όπως δημοκρατικά συστήματα, νομικά πλαίσια, δομές αγοράς, παροχές στην παιδεία και την υγεία κτλ, που θα μπορέσουν να συμπεριλάβουν και να ενισχύσουν ιδιωτικές και δημόσιες πρωτοβουλίες. Οι σκοποί και τα μέσα της ανάπτυξης θέτουν στο επίκεντρο την ελευθερία των ανθρώπων να συμμετέχουν και να μη γίνονται παθητικοί αποδέκτες των προγραμμάτων ανάπτυξης. Προς αυτόν το σκοπό θα πρέπει να συμβάλλουν το κράτος και η κοινωνία, έτσι ώστε να ενισχυθούν οι ανθρώπινες ικανότητες και ελευθερίες (Σεν, 2000, σσ. 74- 77, σσ. 90- 91) .

Η οικονομική μεγέθυνση όχι μόνο αυξάνει τα ατομικά εισοδήματα, αλλά δίνει τη δυνατότητα στο κράτος να χρηματοδοτεί την κοινωνική ασφάλιση και να παρεμβαίνει ενεργά στο δημόσιο τομέα, να επεκτείνει δηλαδή τις κοινωνικές υπηρεσίες. Μέσω αυτών των κοινωνικών ευκαιριών, θα ενισχυθούν η δημόσια παιδεία, η υγεία, η πρόνοια και κατ' επέκταση τα ποσοστά θνησιμότητας. Ένα απ'τα χαρακτηριστικά παραδείγματα που αναφέρει ο συγγραφέας είναι η Ιαπωνία, η οποία μέσω της οικονομικής μεγέθυνσης και των κοινωνικών ευκαιριών, ιδιαίτερα στον τομέα της εκπαίδευσης και χωρίς να έχει ακόμα συντελεστεί η εκβιομηχάνιση εκεί, είχε μία σπουδαία οικονομική ανάπτυξη. Το παράδειγμα της Ιαπωνίας αντικρούει την άποψη ότι το να εστιάσει κανείς στην «ανθρώπινη ανάπτυξη» αποτελεί πολυτέλεια που μπορούν να απολαμβάνουν μόνο οι πλούσιες χώρες. Η προτεραιότητα δόθηκε στους ανθρώπινους πόρους και στην ενίσχυση της εκπαίδευσης και της φροντίδας υγείας, κατά την πρώτη περίοδο της ιαπωνικής οικονομικής ανάπτυξης (εποχή των Μείτζι, 1868- 1911).

Για να αποδείξει ο Sen τον κεντρικό ρόλο που έχει η επέκταση των ελευθεριών στην οικονομική ανάπτυξη, παρουσιάζει την αντίθεση ανάμεσα στην Ινδία και την Κίνα, δύο χώρες που εδώ και αρκετό καιρό προσπαθούν να προσανατολιστούν σε μία πιο ανοιχτή και βασισμένη στην αγορά οικονομία. Ενώ λοιπόν στην Κίνα τα αποτελέσματα έγιναν άμεσα ορατά, δεν συνέβη το ίδιο και στην Ινδία. Αυτή την αντίθεση ο συγγραφέας την αποδίδει κατ' αρχήν στο πόσο καλά προετοιμασμένη ήταν η Κίνα για μία στροφή προς την οικονομία της αγοράς. Η βασική εκπαίδευση, η μόρφωση, η φροντίδα υγείας και οι κοινωνικές ευκαιρίες που προσέφερε η χώρα, απετέλεσαν υποστηρικτικό κομμάτι στο νέο σύστημα. Αντίθετα, η παραμέληση της μαζικής εκπαίδευσης και της φροντίδας υγείας και η απουσία

κοινωνικών ευκαιριών στην Ινδία, ήταν ανασταλτικός παράγοντας στην επέκταση της οικονομικής δραστηριότητας στη χώρα. Παρόλα αυτά, το πολιτικό σύστημα της Κίνας, το οποίο στερείται δημοκρατικών ελευθεριών, αποτελεί εμπόδιο για την ευελιξία της οικονομικής ανάπτυξης και την άμεση επέμβαση του κράτους προκειμένου να προληφθούν κοινωνικές κρίσεις και καταστροφές , π.χ. λιμοί. Ίσως εδώ βρίσκεται και η μεγαλύτερη αντίθεση Κίνας- Ινδίας, καθώς η Κίνα, γνώρισε τον μεγαλύτερο καταγεγραμμένο λιμό, ελλείψει ελευθεριών (1958-61) , ενώ στην Ινδία, οι συνέπειες των κοινωνικών κρίσεων ήταν ηπιότερες, λόγω επένδυσης στην ελευθερία (Σεν, 2000, σσ. 74-80).

2.2 Η επέκταση των ελευθεριών και η ανάπτυξη των δυνατοτήτων

Ο Sen αντιμετωπίζει την ελευθερία ως κριτήριο της κοινωνικής δικαιοσύνης, ανάπτυξης και ισότητας, αλλά και ως συστατικό στοιχείο των ανθρώπινων δυνατοτήτων. Σημαντικό κριτήριο για τη δικαιοσύνη δεν είναι οι ωφέλειες ή οι ευκαιρίες, ούτε τα βασικά αγαθά, αλλά η δυνατότητα του κάθε ανθρώπου να επιλέξει τη ζωή που εκτιμά. Η προσέγγιση βάσει των δυνατοτήτων συνιστά μια πληρέστερη βάση πληροφοριών, γιατί ενημερώνει τον ερευνητή αλλά και τον πολιτικό για τις λειτουργίες που είναι πραγματικά ικανό να κάνει κάθε άτομο, αλλά και για το σύνολο των εναλλακτικών επιλογών που διαθέτει. Βασική παράμετρος σε όλο το έργο τού Sen είναι η αναζήτηση ισορροπιών μεταξύ της ελευθερίας της αγοράς και της προάσπισης της σημασίας των δημόσιων αγαθών (π.χ. μόρφωση).

Τον συγγραφέα απασχολούν επίσης οι επιπτώσεις της κοινωνικής ανισότητας και ανελευθερίας. Ο Sen ασκεί κριτική στις άλλες θεωρίες για την κοινωνική δικαιοσύνη, διαπιστώνοντας την αδιαφορία τους για τις επιπτώσεις στις δυνατότητες των ανθρώπων, ο ίδιος όμως αποφεύγει να διεισδύσει στις σχέσεις που γεννούν την απουσία δυνατοτήτων. Και αυτές οι σχέσεις δεν είναι άλλες από τη σχέση κεφαλαίου-εργασίας, όπως αυτή με διάφορες αναδιαρθρώσεις αναπτύσσεται στο πλαίσιο κάθε καπιταλιστικού σχηματισμού. Από την άλλη όμως δεν σταματά στον τονισμό της αξίας της προσωπικής ελευθερίας και της ελευθερίας ως ανάπτυξης, αλλά συμπληρώνει και τη σημασία της ισότητας στην ελευθερία. Η κοινωνία, υποστηρίζει, δεν μπορεί να εγγυηθεί την ελευθερία του καθενός, αν δεν εγγυηθεί την ελευθερία

και την ισότητα όλων.

Ο Sen στηρίζεται σε πλήθος ερευνών και στοιχείων από τον Τρίτο Κόσμο, κυρίως από Ασία και Αφρική, για να τεκμηριώσει τη θέση του πως η ελευθερία είναι συστατικό και λειτουργικό στοιχείο της ανάπτυξης. Αξίζει ιδιαίτερα να σταθεί κανείς στην άποψη του συγγραφέα για τη σημασία της δημοκρατίας, της αυτεξουσιότητας των γυναικών, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων όχι μόνο ως συστατικών στοιχείων και εργαλείων της ανάπτυξης, αλλά και ως οικουμενικών αξιών. Ιδιαίτερη σημασία αποδίδει στη δημοκρατία και το δημόσιο διάλογο ως μέσα για την αποφυγή φαινομένων όπως είναι οι λιμοί, η υψηλή θνησιμότητα σε συνδυασμό με τη μεγάλη γονιμότητα στον Τρίτο Κόσμο και η ανισότητα στις σχέσεις των δύο φύλων. Όπως ο ίδιος υποστηρίζει, κανένας σημαντικός λιμός δεν συνέβη σε κάποια δημοκρατική χώρα, όσο φτωχή κι αν ήταν. Σε μία πολυκομματική δημοκρατία, με ελεύθερα μέσα ενημέρωσης, οι κυβερνήσεις προλαμβάνουν τους λιμούς, κυρίως λόγω πολιτικών κινήτρων. Η πολιτική ελευθερία και οι δημοκρατικές διευθετήσεις διαφυλάσσουν την οικονομική ελευθερία και το δικαίωμα των ανθρώπων στην επιβίωση (Σεν, 2000, σσ. 88 -90).

Ο Sen υποστηρίζει ότι πρέπει να δούμε την ανάπτυξη σαν μια διαδικασία επέκτασης των πραγματικών ελευθεριών που απολαμβάνουν οι άνθρωποι. Έτσι λοιπόν, η επέκταση της ελευθερίας αντιμετωπίζεται σαν πρωταρχικός σκοπός αλλά και ως το κύριο μέσο για να επιτευχθεί η ανάπτυξη. Οι στοιχειώδεις ελευθερίες περιλαμβάνουν στοιχειώδεις δυνατότητες του ανθρώπου, όπως το να μπορεί να αποφεύγει τον υποσιτισμό, την πρόωγη θνησιμότητα και γενικά τέτοιου είδους στερήσεις, αλλά επίσης περιλαμβάνουν και άλλου είδους ελευθερίες, όπως τη γνώση γραφής και ανάγνωσης, την πολιτική συμμετοχή και άλλα παρόμοια δικαιώματα. Η ανάπτυξη λοιπόν, παρουσιάζεται σαν τη διαδικασία επέκτασης ουσιωδών ελευθεριών και έτσι θα πρέπει να αξιολογεί κανείς την ανάπτυξη.

Δεν μπορεί λοιπόν να υπάρχει ανάπτυξη, ως συνάρτηση της επέκτασης των ανθρωπίνων ελευθεριών, όταν ένας πλούσιος άνθρωπος στερείται ουσιώδεις ελευθερίες, όπως η πολιτική συμμετοχή ή η ελευθερία του λόγου. Αυτά τα δικαιώματα και οι ελευθερίες αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της διαδικασίας της ανάπτυξης.

Κεφάλαιο 3: Σχέση ελευθερίας και ισότητας

Οι δυνατότητες που αποτελούν τη βάση αξιολόγησης του επιπέδου προόδου μιας κοινωνίας αφορούν στην προστασία από την πείνα, την ένδεια, τους λιμούς, την κοινωνική ασφάλεια και προστασία, τη φροντίδα για την υγεία, την εκπαίδευση και συνεχή κατάρτιση, αλλά και δυνατότητες που αφορούν στην ανάπτυξη της δημοκρατίας, το δημόσιο διάλογο, την ισότητα των γυναικών, την προστασία των παιδιών και των μεταναστών.

Ο συγγραφέας δεν μας προσφέρει μία ακόμα ανάλυση και περιγραφή των λόγων για τους οποίους η ισότητα ή η ελευθερία αποτελούν τους θεμέλιους λίθους της ανθρώπινης ευημερίας, αλλά μία μελέτη που επιχειρεί να καταδείξει τις προϋποθέσεις που μετατρέπουν το αίτημα της ισότητας σε μεταβλητή ελευθερίας, δράσης και επιτευγμάτων. Η μέθοδός του δεν είναι ο συγκρητισμός αλλά η δημιουργία επάλληλων θεωρητικών και μεθοδολογικών στρωμάτων, η μετακίνηση των οποίων φέρνει όλο και πιο κοντά στην ελευθερία το αίτημα της ισότητας. Η πληρότητα αυτού του αιτήματος, αφ' ενός εξαρτάται από το βαθμό στον οποίο αυτό διαπερνάται από το αίτημα της ελευθερίας και αφ' ετέρου, από το βαθμό στον οποίο η ελευθερία δράσης συμπληρώνεται από τη διανομή δικαιωμάτων μεταξύ των ανθρώπων.

3.1 Οι μεταβλητές της ανισότητας

Σύμφωνα με τον οικονομολόγο, το αίτημα της ισότητας δεν μπορεί να εξετασθεί αυτοτελώς, παρά μόνον αν ληφθούν υπόψη δύο παράμετροι. Η πρώτη αφορά στο πλήθος των πεδίων στο οποίο γίνονται οι συγκρίσεις των μεταβλητών ισότητας. Από την οπτική γωνία των μεταβλητών ισότητας κάθε ηθικός συλλογισμός περί κοινωνικών ζητημάτων για να είναι ευλογοφανής, πρέπει να περιλαμβάνει κάποιο στοιχειώδες μέλημα ισότητας σε κάποιο πεδίο για όλους. Με βάση αυτή την παραδοχή, ακόμη και το αίτημα του υπερφιλελευθερισμού, που αποδίδει προτεραιότητα στην ίση παροχή εγγυήσεων για εκτεταμένες ελευθερίες, είναι ένα ισονομιστικό αίτημα στο πεδίο των ελευθεριών του ατόμου.

Η δεύτερη παράμετρος αφορά στο γεγονός πως κάθε αίτημα ισότητας πρέπει να λαμβάνει υπόψη του την ποικιλομορφία των ανθρώπινων όντων, τα οποία διαφέρουν ως προς την ηλικία, το φύλο, τη σωματική διάπλαση, τις πνευματικές ικανότητες και άλλα χαρακτηριστικά. Αν οι άνθρωποι ήταν σε όλα ίσοι, τότε η ισότητα σε ένα πεδίο (π.χ. στα εισοδήματα) θα συνεπαγόταν την ισότητα σε όλα τα άλλα πεδία (υγεία, οφέλη, αγαθά, πόρους, ευημερία). Επειδή όμως οι άνθρωποι είναι άνισοι (μας παραπέμπει στην κλασική κριτική του Μαρξ στη δικαιοσύνη ως ίση κρίση άνισων πραγμάτων), η ισότητα σε ένα πεδίο συνεπάγεται την ανισότητα σε πολλά άλλα. Εδώ το οποιοδήποτε αίτημα ισονομίας σε ένα επίπεδο προκαλεί αλυσιδωτές αντιδράσεις ανισότητας σε άλλα πεδία.

Ο συγγραφέας εμπλουτίζει τη σχέση ισότητας - ελευθερίας με δεδομένα που μετριάζουν τα προβλήματα που παράγουν οι παραπάνω δύο παράμετροι. Σημαντική διάκριση αποτελεί η πρότασή του πως οι απαιτήσεις ισότητας πρέπει να λαμβάνουν υπόψιν τους την εξάρτηση της θέσης κάθε ανθρώπου από τα πραγματικά του επιτεύγματα. Αυτά τα επιτεύγματα πρέπει να διακρίνονται από την «ελευθερία επίτευξης» του κάθε ατόμου, η οποία εκφράζει τις πραγματικές ελευθερίες που έχουν οι άνθρωποι για να πετύχουν αυτό που εκτιμούν.

Η κριτική του Sen στον ωφελιμισμό επικεντρώνεται στο γεγονός πως αυτός περιορίζεται στα επιτεύγματα και στα απορρέοντα απ' αυτά οφέλη. Η εστίαση στα επιτεύγματα αμφισβητήθηκε και από τον Ρολς, με την πρωτοκαθεδρία των «πρωταρχικών αγαθών», αλλά και από τον Ντβόρκιν και την κυριαρχία της διανομής των «πόρων». Ο Σεν θεωρεί πως οι δύο αυτές θεωρήσεις βρίσκονται πιο κοντά στο σύνθετο τρόπο προσέγγισης του αιτήματος της ισότητας, αλλά η προτεινόμενη στροφή από τα «επιτεύγματα» προς τα «μέσα επίτευξης» δεν επαρκεί για να κατανοήσουμε το ρόλο της ελευθερίας και της δράσης για την κατανόηση της έννοιας της ισότητας.

3.2 Η ελευθερία της ισότητας

Η ελευθερία πρέπει να διακρίνεται όχι μόνο από τα επιτεύγματα, αλλά και από τους πόρους και τα μέσα επίτευξής της. Γι' αυτόν το λόγο η θεωρία της ισότητας του Sen εφοδιάζεται με τις έννοιες της λειτουργικότητας και των δυνατοτήτων. Οι

«λειτουργικότητες» ή οι «λειτουργικοί σκοποί» συνθέτουν τα δεδομένα της ευημερίας ενός προσώπου, δεδομένα που εκτείνονται σε ένα φάσμα από στοιχειώδη πράγματα έως σύνθετα επιτεύγματα. Ο Sen όμως ενδιαφέρεται για τις δυνατότητες εκπλήρωσης των λειτουργικών σκοπών. Οι λειτουργικοί σκοποί εκπροσωπούν το δυναμικό της ευημερίας ενός ατόμου, ενώ οι «δυνατότητες επίτευξης των λειτουργικών σκοπών» εκφράζουν τη δυναμική της ελευθερίας του προσώπου. Οι δυνατότητες εντοπίζονται στον πυρήνα της ελευθερίας αυτής καθεαυτής και όχι στα μέσα ή στα οφέλη επίτευξής της. Το κρίσιμο σημείο για την ενσωμάτωση της έννοιας της ελευθερίας στον ορισμό της ισότητας είναι η διαδρομή από τους λειτουργικούς σκοπούς που συγκροτούν την ευημερία στις δυνατότητες που συμβολίζουν την ελευθερία επίτευξης της ευημερίας.

Στη συνέχεια το ενδιαφέρον του στρέφεται και προς ενέργειες που δεν συνδέονται μόνο με την «ελευθερία επίτευξης προσωπικής ευημερίας», αλλά με εκείνη την «ελευθερία δράσης» που επιδιώκει την πραγματοποίηση επιτευγμάτων που αφορούν συλλογικούς και όχι προσωπικούς στόχους. Με αυτόν τον τρόπο ο συγγραφέας συνδέει την ατομική με τη συλλογική ευημερία εμπλουτίζοντας την ατομική ηθική με σκοπούς της πολιτικής ηθικής, ενώ ανοίγει και τη συζήτηση για τις περιπτώσεις σύγκρουσης μεταξύ ελευθερίας και ευημερίας. Για παράδειγμα, η ελευθερία δράσης κατά των παραγόντων που δημιουργούν τις τεράστιες ανισότητες ή με άλλα λόγια η ελευθερία στράτευσης υπέρ του κοινού αγαθού πολλές φορές μπορεί να οδηγήσει σε μείωση της «ελευθερίας προσωπικής ευημερίας». Από την άλλη, όμως, η αποτυχία μιας δράσης υπέρ του γενικού καλού μπορεί να οδηγήσει και σε απώλεια ατομικής ευημερίας.

Η θεωρία αξιολόγησης της ανισότητας συνδέεται με την κριτική του συγγραφέα στις αντιλήψεις που εκλαμβάνουν τη φτώχεια μόνον ως έλλειψη εισοδημάτων. Αν και το εισόδημα αποτελεί σημαντικό δείκτη για τη φτώχεια, δεν είναι και ο κυριότερος. Γι' αυτόν η φτώχεια συνδέεται περισσότερο με τη στέρηση δυνατοτήτων για την επίτευξη των λειτουργικών σκοπών και όχι τόσο με την αδυναμία ικανοποίησης των «βασικών αναγκών». Η φτώχεια δεν μπορεί να μετρηθεί μόνο σε σχέση με το εισόδημα, αλλά και σε σχέση με τις δυνατότητες ικανοποίησης των αναγκών που έχουν άνθρωποι με ίσο εισόδημα και διαφορετικά χαρακτηριστικά. Η απόδοση ιδιαίτερης σημασίας στον προσδιορισμό της φτώχειας ως στέρηση δυνατοτήτων επιτρέπει να αναδειχθούν τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι ειδικές

κατηγορίες, όπως οι γυναίκες, τα άτομα με αναπηρίες, τα άτομα που αντιμετωπίζουν φυλετικές και θρησκευτικές διακρίσεις κ.ά. Η παράμετρος που θεωρεί πως η αδυναμία απόκτησης εισοδήματος πρέπει να συνδυαστεί με την αδυναμία αξιοποίησης εισοδήματος επιτρέπει να αναδειχτεί η σημαντική ανάπτυξη της φτώχειας ως στέρηση δυνατοτήτων και εντός των πλούσιων κρατών.

Η συμβολή του Sen στη θεωρία της ισότητας δεν είναι μόνο ο εμπλουτισμός αυτής της έννοιας με το αξιακό βάρος της ελευθερίας, ούτε η σύνδεση της ευημερίας με την ελευθερία δράσης, αλλά κυρίως η σύνδεση του ατομικού συμφέροντος με τις αξίες των πανανθρώπινων ιδανικών και της ανισότητας και της φτώχειας με ταξικές, φυλετικές και άλλες κατηγοριοποιήσεις. Ο συγγραφέας δεν παραλείπει να αναφερθεί και στην ανάγκη να μη θεωρήσουμε την ισότητα ως το μοναδικό μέλημα παραμελώντας άλλες ανάγκες, όπως, για παράδειγμα, ο συνδυασμός των αναδιανεμητικών πολιτικών με πολιτικές ενίσχυσης της ανάπτυξης και της αποδοτικότητας. (Σιακαντάρης, 2005).

Κεφάλαιο 4: Η φτώχεια ως στέρηση δυνατοτήτων

Τι είναι η φτώχεια; Πώς μετριέται; Ποιοι ορίζονται ως φτωχοί; Ο Amartya Sen έχει αφιερώσει τη ζωή του σε αυτές τις βασικές ερωτήσεις σχετικά με τη φτώχεια και την ανάπτυξη και υποστηρίζει ότι ο προσδιορισμός και η μέτρηση της φτώχειας και ο υπολογισμός του ποσοστού των φτωχών ανθρώπων σε μια χώρα, δεν είναι μόνο θέμα αριθμών και στατιστικών μετρήσεων. Ο Sen προσεγγίζει την οικονομία με ένα καινοτόμο κοινωνικό όραμα, πιο αληθινό και πιο ανθρώπινο και αποκαλύπτει διάφορες πτυχές της φτώχειας.

Σύμφωνα με το Sen, η φτώχεια είναι ένα πολύπλοκο και πολύπλευρο ζήτημα, που απαιτεί μια σαφή ανάλυση σε όλες τις διαστάσεις του. "Τα ανθρώπινα όντα είναι διαφορετικά μεταξύ τους," εξηγεί ο ίδιος. «Επομένως, δεν μπορούμε να χαράξουμε μια διαχωριστική γραμμή της φτώχειας και στη συνέχεια να εφαρμοστεί σε όλους τους ανθρώπους με τον ίδιο τρόπο, αν δεν ληφθούν υπόψη τα προσωπικά χαρακτηριστικά τους και οι διαφορετικές περιστάσεις» (Σεν, 2000).

Υπάρχουν γεωγραφικοί, βιολογικοί και κοινωνικοί παράγοντες που ενισχύουν

ή μειώνουν τις επιπτώσεις απ' την έλλειψη εισοδήματος σε κάθε άτομο. Οι φτωχοί άνθρωποι συνήθως στερούνται μια σειρά αγαθών, όπως η εκπαίδευση, η ιδιοκτησία γης, η φροντίδα στην υγεία, η μακροζωία, η δικαιοσύνη, η κατοχή πόρων, η συμμετοχή στα θεσμικά όργανα, οι ίσες προσφερόμενες ευκαιρίες καθώς και η πρόσβαση σε πληροφορίες. Η καλύτερη βασική εκπαίδευση και φροντίδα υγείας και οι καλύτερες προσφερόμενες ευκαιρίες, βελτιώνουν άμεσα την ποιότητα ζωής των ανθρώπων, αλλά επίσης τους βοηθούν να αυξήσουν την ικανότητά τους να βρουν μία καλύτερη εργασία και να κερδίσουν ένα μεγαλύτερο εισόδημα, προσφέροντάς τους την ευκαιρία να ξεφύγουν από την ένδεια. Γι' αυτό το λόγο είναι απαραίτητη η δημιουργία κοινωνικών ευκαιριών και μεταρρυθμίσεων, που θα διευκολύνουν όλα τα τμήματα του πληθυσμού.

4.1 Φτώχεια και έλλειψη δυνατοτήτων

Ο συγγραφέας αντιμετωπίζει τη φτώχεια ως στέρηση δυνατοτήτων και όχι απλώς ως στέρηση εισοδήματος ή αγαθών. Αν και το εισόδημα αποτελεί σημαντικό δείκτη για τη φτώχεια, δεν είναι και ο κυριότερος. Για παράδειγμα, άτομα με υψηλό εισόδημα αλλά χωρίς δυνατότητα πολιτικής συμμετοχής, ναι μεν δεν είναι φτωχά με τη συνηθισμένη έννοια του όρου, είναι όμως φτωχά με την έννοια της έλλειψης ελευθερίας.

Για το Sen, η φτώχεια συνδέεται περισσότερο με τη στέρηση δυνατοτήτων για την επίτευξη των λειτουργικών σκοπών και όχι τόσο με την αδυναμία ικανοποίησης των «βασικών αναγκών». Η φτώχεια θα πρέπει να μετρηθεί και σε σχέση με τις δυνατότητες ικανοποίησης των αναγκών που έχουν άνθρωποι με ίσο εισόδημα και διαφορετικά χαρακτηριστικά. Σύμφωνα με το Sen, η προσέγγιση της φτώχειας σε σχέση με τις δυνατότητες, γίνεται για τους εξής λόγους: καταρχήν, το χαμηλό εισόδημα είναι εργαλειακά σημαντικό, ενώ οι στέρησεις, με τις οποίες συνδέεται η φτώχεια, είναι φυσικά σημαντικές. Δεύτερον, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι υπάρχει πλήθος άλλων παραγόντων που επηρεάζουν τη στέρηση δυνατοτήτων και κατ' επέκταση τη φτώχεια, εκτός από το χαμηλό εισόδημα. Τέλος, η εργαλειακή σχέση που υπάρχει ανάμεσα στο χαμηλό εισόδημα και τις περιορισμένες ικανότητες, διαφέρει από άτομο σε άτομο, από οικογένεια σε οικογένεια και από κοινωνία σε

κοινωνία.

Για παράδειγμα, το να είναι κανείς σχετικά φτωχός σε μία πλούσια χώρα, μπορεί να είναι μεγάλο μεινέκτημα, όσον αφορά στις δυνατότητες, ακόμη και αν το εισόδημά του θεωρείται σχετικά υψηλό, σε σχέση με τα εισοδήματα άλλων χωρών του κόσμου. Αυτό μπορεί να τον οδηγήσει σε κοινωνικό αποκλεισμό, αφού οι ανάγκες του, ζώντας σε μία πλούσια χώρα, θα είναι πολύ μεγαλύτερες από αυτές που έχει κάποιος που ζει σε μία λιγότερο πλούσια χώρα, έστω και αν λαμβάνει χαμηλότερο εισόδημα. Η οικονομική αδυναμία κάποιου να διαθέτει για παράδειγμα αυτοκίνητο, μπορεί να μην έχει επίπτωση στην αγροτική κοινωνία όταν ζει δίπλα στο χωράφι του, ενώ μπορεί να τον καταδικάζει σε κοινωνικό αποκλεισμό σε μια μεγάλη πόλη, αν χωρίς αυτοκίνητο δεν μπορεί να πάει στη δουλειά του.

Η απόδοση ιδιαίτερης σημασίας στον προσδιορισμό της φτώχειας ως στέρηση δυνατοτήτων επιτρέπει να αναδειχθούν τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι ειδικές κατηγορίες, όπως οι γυναίκες, τα άτομα με αναπηρίες, τα άτομα που αντιμετωπίζουν φυλετικές και θρησκευτικές διακρίσεις κ.ά. Ο Sen προσπαθεί να δείξει τις παραλλαγές που υπάρχουν στη σχέση ανάμεσα στα εισοδήματα και τις ουσιαστικές ελευθερίες και συνδέει τη φτώχεια με την ανισότητα: υπερτονίζει το ρόλο που παίζουν η διαφορετικότητα των ανθρώπων, η διαφορά στην ηλικία, η διαφορά στο περιβάλλον που ζει ο καθένας, οι κοινωνικές παραλλαγές, η διαφορετικότητα στις αντιλήψεις όσον αφορά την κατανομή του εισοδήματος εντός της οικογένειας κτλ.

«Υπάρχουν συστηματικές αποκλίσεις στις ελευθερίες που απολαμβάνουν οι άνδρες και οι γυναίκες, σε διαφορετικές κοινωνίες», λέει ο Sen, "και οι διαφορές αυτές δεν έχουν πολλές φορές σχέση με τις διαφορές στο εισόδημα και τους πόρους». Υπάρχουν πολλοί άλλοι τομείς που σχετίζονται με τις ανισότητες μεταξύ των φύλων, όπως είναι ο καταμερισμός της εργασίας μέσα στο ίδιο σπίτι, η έκταση της εκπαίδευσης που έλαβε το κάθε μέλος της ίδιας οικογένειας, καθώς και οι ελευθερίες που απολαμβάνουν τα διάφορα μέλη του ίδιου νοικοκυριού. Ο Sen αναφέρει παραδείγματα που αποδεικνύουν τη θεωρία του ότι μια γυναίκα που έχει λάβει έστω τη στοιχειώδη εκπαίδευση, τείνει να έχει μια καλύτερα αμειβόμενη εργασία, καλύτερο έλεγχο της γονιμότητάς της και καλύτερους δείκτες υγείας για τον εαυτό της και τα παιδιά της. Υποστηρίζει ότι η εικόνα των γυναικών ως ηρωίδες, οι οποίες αυτοθυσιάζονται για το σπίτι και την οικογένεια, δεν τους βοήθησε καθόλου.

Το εισόδημα λοιπόν, σύμφωνα με το Sen, κρύβει εσωτερικές διαφορές και οι

συγκρίσεις του πραγματικού εισοδήματος δεν δίνουν καμία πληροφορία για τις διαπροσωπικές συγκρίσεις και την ωφέλεια των ανθρώπων. Η μείωση και μόνο της φτώχειας του εισοδήματος, σύμφωνα με τον Sen, δεν μπορεί από μόνη της να φέρει ορατά αποτελέσματα, αφού με αυτόν τον τρόπο θα αντιμετωπίζουμε τη φτώχεια μόνο ως στέρηση εισοδήματος και δεν θα δημιουργούμε τις ικανές συνθήκες για μία πολιτική κατά της φτώχειας.

4.2 Φτώχεια στην Ινδία και την υποσαχάρια Αφρική

Τα χαμηλότερα επίπεδα κατά κεφαλήν εισοδήματος και η πιο ακραία μορφή φτώχειας συναντώνται στην Ινδία και την υποσαχάρια Αφρική. Εάν θεωρήσουμε τη φτώχεια ως στέρηση δυνατοτήτων, τότε οι δύο αυτές περιοχές αποτελούν ίσως την πιο διαφωτιστική έκφραση αυτής της άποψης.

Στην Ινδία και στις περιοχές της υποσαχάριας Αφρικής, τα ποσοστά της παιδικής θνησιμότητας και των εγγράμματων ενηλίκων, είναι πάρα πολύ υψηλά. Όσον αφορά σ' αυτό το στοιχείο, οι δύο περιοχές δεν διαφέρουν κατά πολύ. Η διαφορά τους έγκειται στον προσδοκώμενο χρόνο ζωής. Κατά μέσο όρο η Ινδία έχει μεγαλύτερο προσδοκώμενο χρόνο ζωής, σε σχέση με την Αιθιοπία για παράδειγμα, όμως υπάρχουν και περιοχές εντός της Ινδίας, στις οποίες ο προσδοκώμενος χρόνος ζωής δεν διαφέρει από αυτόν χωρών που θεωρούνται ως οι πιο φτωχές και στερημένες χώρες του κόσμου. Απ' τη άλλη πλευρά, το φαινόμενο του υποσιτισμού υπάρχει πολύ πιο έντονο στην Ινδία, απ' ό,τι στις περιοχές της υποσαχάριας Αφρικής, δημιουργώντας μία αντίθεση ανάμεσα στις περιοχές αυτές, παρά το γεγονός ότι η Ινδία θεωρείται αυτάρκης σε τρόφιμα. Η αυτάρκεια της Ινδίας σε τρόφιμα, έχει να κάνει με την ικανοποίηση της αγοραίας ζήτησης, που ικανοποιείται από την εγχώρια παραγωγή. Όμως η ζήτηση της αγοράς αποκρύπτει τις πραγματικές ανάγκες σε τρόφιμα και έτσι ο υποσιτισμός της Ινδίας είναι πολύ μεγαλύτερος στην πραγματικότητα.

Ενώ στην Ινδία οι άνθρωποι ζουν περισσότερο απ' τους Αφρικανούς της υποσαχάριας Αφρικής, τα υποσιτιζόμενα παιδιά είναι πολύ περισσότερα και η γυναικεία θνησιμότητα αποτελεί σημαντικό πρόβλημα στην Ινδία. Αυτό σχετίζεται με τη φύση των στερήσεων ανάμεσα στις δύο περιοχές. Η Ινδία, μετά την

ανεξαρτησία της, δεν έχει αντιμετωπίσει σημαντικά προβλήματα όσον αφορά πολέμους και λιμούς, κάτι που δεν ισχύει στην υποσαχάρια Αφρική. Επίσης, η Ινδία παρέχει καλύτερες υπηρεσίες όσον αφορά στην υγεία.

Παρόλα αυτά, η πρόωρη θνησιμότητα, ο υποσιτισμός και ο αναλφαβητισμός, που αποτελούν γνωρίσματα της στέρησης δυνατοτήτων, αποκαλύπτουν αποτυχίες σε ζητήματα πολιτικής και εξηγούν τους λόγους που αυτές οι περιοχές είναι από τις πιο φτωχές περιοχές του κόσμου (Σεν, 2000, σσ. 128- 154).

Κεφάλαιο 5: Σχέση ελευθερίας και οικονομικής ανάπτυξης

Ο Σεν εστιάζει την ανάλυσή του στους σκοπούς και τα μέσα της ανάπτυξης. Η ελευθερία αντιμετωπίζεται τόσο ως ο θεμελιώδης σκοπός όσο και ως το κύριο μέσο της ανάπτυξης. Η ελευθερία ως σκοπός αποτελεί συστατικό στοιχείο της ανάπτυξης. Αυτή η συστατική πλευρά αφορά στην ανάδειξη των στοιχειωδών δυνατοτήτων που πρέπει να έχει κάθε άτομο για να διάγει μια ανθρώπινη ζωή. Ο εργαλειακός ρόλος της ελευθερίας αφορά στον τρόπο με τον οποίο τα δικαιώματα και οι ευκαιρίες συμβάλλουν στην προώθηση της ανάπτυξης. Κάθε αναπτυξιακή πολιτική πρέπει να λαμβάνει υπόψη την αλληλοσύνδεση και συμπληρωματικότητα δυνατοτήτων και δικαιωμάτων, σκοπών και μέσων.

Η ανάπτυξη λοιπόν μπορεί να ειδωθεί και ως επέκταση των βασικών ελευθεριών των πολιτών, στρέφοντας την προσοχή τόσο στους τελικούς στόχους όσο και στα μέσα επίτευξής τους. Αναγνωρίζει ότι το αυξημένο εισόδημα βελτιώνει τις ευκαιρίες και την ελευθερία να επιτύχουμε μια καλύτερη ποιότητα ζωής, αλλά ταυτόχρονα αναγνωρίζει την ύπαρξη και άλλων παραμέτρων οι οποίες συνθέτουν μια καλύτερη ποιότητα ζωής και των οποίων η σημασία εκμηδενίζεται μέσα από τη μονομερή εστίαση στην αύξηση του εισοδήματος. Ο Sen προσπαθεί να δείξει τις παραλλαγές που υπάρχουν στη σχέση ανάμεσα στα εισοδήματα και τις ουσιώδεις ελευθερίες. Γι' αυτό υπερτονίζει το ρόλο που παίζουν η διαφορετικότητα των ανθρώπων, η διαφορά στο περιβάλλον που ζει ο καθένας, οι κοινωνικές παραλλαγές, η διαφορετικότητα στις αντιλήψεις όσον αφορά την κατανομή του εισοδήματος εντός της οικογένειας κτλ. Το εισόδημα λοιπόν, θεωρεί ότι κρύβει εσωτερικές διαφορές και

οι συγκρίσεις του πραγματικού εισοδήματος δεν δίνουν καμία πληροφορία για τις διαπροσωπικές συγκρίσεις και την ωφέλεια των ανθρώπων. Η ευημερία επηρεάζεται από πλήθος παραλλαγών, που αν δεν τις εξετάσει κανείς δεν μπορεί να φτάσει σε ασφαλή συμπεράσματα.

Οι ελευθερίες που συνδέονται με ένα καθαρότερο περιβάλλον, με ένα καλύτερα οργανωμένο σύστημα υγείας, με μια ασφαλή και μόνιμη απασχόληση, με μια περισσότερο ασφαλή κοινωνία, αποτελούν σημαντικές διαστάσεις της ποιότητας ζωής οι οποίες δεν εξαρτώνται άμεσα από τη δυνατότητα να καταναλώνουμε περισσότερο. Ο όρος βιώσιμη ανάπτυξη εμπεριέχει την απαίτηση να αναγνωρίσουμε τον πλούτο των αξιών που πρέπει να ενσωματωθούν στην διαδικασία της ανάπτυξης. Η αναφορά στους τρεις πυλώνες της βιώσιμης ανάπτυξης, κοινωνία, περιβάλλον και οικονομία, είναι μια προσπάθεια αποτύπωσης του πλούτου αυτού.

Μία ακόμη πολύ σημαντική πλευρά αυτής της προσέγγισης είναι ότι αναδεικνύει τη σημασία όχι μόνο των στόχων και των μέσων αλλά και των διαδικασιών μέσω των οποίων θα επιτευχθούν οι στόχοι. Ακόμη κι αν μια οικονομία μπορούσε να προσφέρει στους πολίτες ό,τι αυτοί επιθυμούν, η διαδικασία με την οποία οι πολίτες επιτυγχάνουν τους στόχους τους είναι από μόνη της σημαντική. Η ενεργός συμμετοχή στη διαμόρφωση των κοινωνικών αξιών και των αναπτυξιακών στόχων έχει ιδιαίτερη σημασία. Χωρίς τις ατομικές ελευθερίες, την ειρήνη, την παιδεία, την ελεύθερη έκφραση, την ελεύθερη ροή της πληροφορίας, οι πολίτες δεν μπορούν να συμμετέχουν ενεργά στη διαμόρφωση των κοινωνικών στόχων. Καθώς η επιλογή των ελευθεριών, οι οποίες διευρύνονται, επηρεάζει άμεσα την αναπτυξιακή τροχιά, οι πολίτες πρέπει να μπορούν να επιλέγουν μεταξύ των διευρυνόμενων ελευθεριών σε κάθε χρονική στιγμή. Από τα παραπάνω, γίνεται φανερό ότι η εμφάνιση της δημοκρατίας βρίσκεται στον πυρήνα της βιώσιμης ανάπτυξης.

Αν δούμε την ανάπτυξη ως επέκταση των ελευθεριών, τότε η βιώσιμη ανάπτυξη είναι η βιώσιμη επέκταση των ουσιαστικών ελευθεριών των πολιτών. Η διεύρυνση των ελευθεριών μιας γενιάς δεν πρέπει να γίνεται σε βάρος των ελευθεριών των επόμενων γενεών. Υπ' αυτήν την έννοια, η νέα πρόκληση είναι να μπορέσουμε να διατηρήσουμε την διεύρυνση των ελευθεριών διαχρονικά. Στα πλαίσια αυτά, η αλόγιστη αύξηση της ανθρώπινης δραστηριότητας των τελευταίων δύο εκατονταετιών, η οποία προκαλεί μη αναστρέψιμες βλάβες στο φυσικό περιβάλλον, δεν μπορεί να κριθεί ότι συμβάλει στη διατήρηση της διεύρυνσης των

ελευθεριών. Η προστασία των κρίσιμων λειτουργιών του φυσικού περιβάλλοντος είναι επιβεβλημένη για τη διατήρηση των ελευθεριών τις οποίες ήδη έχουμε. Πέραν τούτου, εφόσον οι σημερινές γενιές δεν μπορούν να γνωρίζουν το πώς θα αξιολογούν οι μελλοντικές γενιές τις υπάρχουσες ελευθερίες, αυτό που χρειάζεται να διατηρήσουμε δεν είναι η οικονομική δυνατότητα να παράγουμε αυτό που σε εμάς φαίνεται επιθυμητό αλλά η δυνατότητα οι μελλοντικές γενιές να επιλέγουν τον τρόπο που θέλουν να ζήσουν και να αναπτυχθούν. Αυτό είναι ακόμη ένα πλεονέκτημα της προσέγγισης που στηρίζεται στις ελευθερίες, καθώς εστιάζεται τόσο στους τελικούς στόχους που θέλουμε να επιτύχουμε όσο και στη δυνατότητα που έχουμε να επιλέγουμε τους τελικούς στόχους. Αυτή τη δυνατότητα πρέπει να διαφυλάξουμε για τις μελλοντικές γενιές. Αν και η παραπάνω ανάλυση εστιάστηκε στην προστασία του φυσικού κεφαλαίου ως προϋπόθεση για τη διατήρηση της ανάπτυξης, η προστασία και προώθηση και όλων των άλλων μορφών κεφαλαίου είναι επίσης κρίσιμη. Η βιώσιμη ανάπτυξη εμπεριέχει επίσης την προστασία και διεύρυνση του κοινωνικού κεφαλαίου υπό την μορφή κανόνων, εθίμων και θεσμών οι οποίοι ενισχύουν την εμπιστοσύνη, την διαφάνεια, την συμμετοχή και τις κοινωνικές αξίες.

Ο Sen επιδιώκει να δημιουργήσει μια θεωρία για την ανάπτυξη που θα ενσωματώνει περισσότερες πληροφορίες για τη διάσταση της κοινωνικής δικαιοσύνης. Ενώ αναφέρεται στα πλεονεκτήματα και τις θετικές πλευρές του ωφελιμισμού, του φιλελευθερισμού και της θεωρίας της κοινωνικής δικαιοσύνης του Τζον Ρολς, ταυτόχρονα με μεθοδικό και συγκροτημένο τρόπο εστιάζει την κριτική του στην αδυναμία αυτών των θεωριών να δώσουν τις κατάλληλες πληροφορίες για μια κανονιστική αξιολόγηση της δικαιοσύνης. Ο Sen κάνει κριτική στις θεωρίες που εξετάζουν τα οφέλη ανεξάρτητα από τη διανομή τους, τις ελευθερίες που παραβλέπουν τις οικονομικές ανάγκες, τον κόσμο των δικαιωματικών αξιώσεων που αδιαφορεί για τα αποτελέσματα αυτών των αξιώσεων και τον ρολσιανό κόσμο των «πρωταρχικών αγαθών», που δεν ενδιαφέρεται για τις δυνατότητες των ανθρώπων και την ποικιλία των ανθρώπινων τύπων και αναγκών. Όλα αυτά πιστεύει πως δεν είναι σε θέση να δημιουργήσουν μια πλήρη βάση πληροφοριών για την αξιολόγηση της κοινωνικής δικαιοσύνης (Σιακαντάρης, 2006).

Κεφάλαιο 6: Έννοια αγοράς- κράτους

Η αναγνώριση της αποτελεσματικότητας των αγορών δεν κρύβει τις κοινωνικές επιπτώσεις τους. Γι' αυτό άλλωστε ο Sen θεωρεί πως η αναγκαία πολιτική για τη μείωση των ελλειμμάτων του προϋπολογισμού δεν πρέπει να στοχεύει στο μηδενισμό τους, αδιαφορώντας για το κοινωνικό κόστος. Όταν ο Sen υπερασπίζεται την αγορά, δεν εστιάζει τόσο στα αποτελέσματα αλλά στην απελευθέρωση που προκύπτει από την ελευθερία των συναλλαγών και της απασχόλησης. Αυτή την ελευθερία από την προσωπική εξάρτηση, που εκπροσωπούσαν οι προκαπιταλιστικές μορφές απασχόλησης, ασπάζοταν και ο Μαρξ. Μόνο που ο Μαρξ συμπλήρωνε πως η προσωπική ανεξαρτησία των καπιταλιστικών σχέσεων συνοδεύεται και από μια εμπράγματη εξάρτηση.

6.1 Η Αγορά, το Κράτος και ο Ρόλος της Διαρθρωτικής Αλλαγής

Το κατά πόσον είναι αποδεκτή η απλή γενίκευση υπέρ της αγοράς, μπορεί να αμφισβητηθεί εάν δει κανείς τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η παγκόσμια οικονομία. Χωρίς αμφιβολία ο κόσμος είδε μαζική οικονομική επέκταση κατά τις δεκαετίες που προηγήθηκαν της σημερινής κρίσης και θα ήταν λάθος να αγνοηθούν όλες αυτές οι επιτυχίες. Το ερώτημα που τίθεται ωστόσο, είναι εάν θα ήταν σωστό να ερμηνεύσουμε την οικονομική επέκταση της παγκόσμιας οικονομίας κατά τις τελευταίες δεκαετίες απλώς σαν το αποτέλεσμα της αποδοτικότητας των αγορών, απαλλαγμένων από τον προγραμματισμό και την κρατική δράση. Η απάντηση που θα δώσει ο συγγραφέας σε αυτό το ερώτημα είναι πολύ σημαντική για την κατεύθυνση που θα πάρει η οικονομική πολιτική σε πολλά μέρη του κόσμου και ιδίως στις φτωχότερες οικονομίες και στην πατρίδα του, την Ινδία. Πρέπει άραγε να δεχθούμε αυτή την απλή γενίκευση, ότι οι αναπτυξιακές εμπειρίες στον κόσμο δείχνουν πόσο άσκοπη είναι η δράση του κράτους, πόσο καλή είναι η άκρατη οικονομία της αγοράς και πόσο σοφή η άποψη ότι αυτό και μόνο που χρειάζεται για την ανάπτυξη είναι να στραφούμε "από τον προγραμματισμό προς την αγορά";

Από τις εμπειρίες πολλών χωρών φαίνεται ότι οι αγορές μπορούν να γίνουν

αμείλικτες, ότι οι συναλλαγές μέσα στις χώρες και μεταξύ των χωρών μπορεί να είναι αποδοτικές και ότι η προσπάθεια αποκλεισμού των αγορών μπορεί να προκαλέσει καταστροφή αντί για ισότητα (στο όνομα της οποίας επιβάλλονται συχνά περιορισμοί στις αγορές). Ωστόσο, το να αναγνωρίσει κανείς το ρόλο και την ικανότητα των μηχανισμών της αγοράς, δεν είναι το ίδιο με το να θεωρήσει την αγορά ως αυθύπαρκτο θεσμό, η επιτυχία του οποίου μπορεί να υπάρξει άσχετα από την δράση του κράτους και χωρίς κάποιο λογικό προγραμματισμό.

Η διάκριση γίνεται μεταξύ της λειτουργίας της αγοράς αφ' εαυτής και του ρόλου του κράτους στην εξασφάλιση των συνθηκών που επιτρέπουν στην αγορά να λειτουργήσει. Πρέπει να σκεφτόμαστε όχι μόνο την οικονομική μεγέθυνση, αλλά επίσης και τις κοινωνικές και πολιτιστικές διαστάσεις που έχει η "κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική μεγέθυνση". Εάν η μεγέθυνση που μας απασχολεί αφορά όχι μόνο στο Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν (το ΑΕΠ), αλλά επίσης και την ποιότητα ζωής των ανθρώπων, όπου έννοιες όπως η φροντίδα υγείας και η δημόσια εκπαίδευση έχουν κεντρική σημασία, τότε πρέπει η σκέψη μας να βλέπει πέρα από την περιοριστική επιδίωξη της γένεσης ΑΕΠ.

Τα εμπειρικά στοιχεία κινούνται προς κατευθύνσεις με μεγαλύτερο περιεχόμενο από την αφηρημένη παρακολούθηση των μηχανισμών της αγοράς. Πολλές χώρες στη Δυτική Ευρώπη κατόρθωσαν να εξασφαλίσουν εκτεταμένη κοινωνική ασφάλιση - καθώς και δημόσια εκπαίδευση και φροντίδα υγείας - σε βαθμό που ήταν άγνωστος στον κόσμο παλαιότερα. Εδώ βλέπει κανείς την αντίθεση με τα στοιχεία που δείχνουν ότι η έλλειψη γενικής κάλυψης των υπηρεσιών υγείας στις Ηνωμένες Πολιτείες - όπου περισσότεροι από 40 εκατομμύρια πολίτες δεν έχουν ιατρική κάλυψη - οδηγεί στη μείωση του προσδόκιμου επιβίωσης (κυρίως των Αφροαμερικανών), παρά το γενικό επίπεδο οικονομικής ευημερίας. Επίσης, στην Ιαπωνία και την ανατολική Ασία υπήρξε μεγάλη κρατική καθοδήγηση στο μετασχηματισμό των οικονομικών τους καθώς και της κοινωνίας. Οι ρόλοι της δημόσιας εκπαίδευσης, της φροντίδας υγείας και των μεταρρυθμίσεων ήταν ζωτικής σημασίας για την κοινωνική και οικονομική αλλαγή ανά τον κόσμο (και στη ΝΑ Ασία).

Η διαμόρφωση ρεαλιστικής πολιτικής προσέγγισε τόσο την αγορά όσο και το κράτος - καθώς και θεσμούς που δεν ανήκουν ούτε στο κράτος ούτε στην αγορά - όπως τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και άλλους κοινωνικούς και πολιτικούς

οργανισμούς. Άρα δεν αποκλείεται η περίπτωση να σφάλλουν οι κυβερνήσεις όταν είναι υπέρ το δέον ενεργητικές και παρεμβατικές. Μπορούν επίσης να κάνουν το λάθος να είναι λιγότερο από όσο πρέπει ενεργητικές και υπερβολικά αδρανείς. Μερικές φορές είναι δυνατόν να βρεθούν παραδείγματα και των δύο καταστάσεων μέσα στην ίδια χώρα. Σε πολλές οικονομίες (συμπεριλαμβανομένης και της Ινδίας) παρατηρήθηκαν και οι δύο αδυναμίες ταυτοχρόνως: υπερδραστηριότητα στον έλεγχο των βιομηχανιών, περιορισμός των κερδών του εμπορίου και νέκρωση της ανταγωνιστικότητας και αξιοσημείωτη υστέρηση στη δραστηριοποίηση για την επέκταση της σχολικής εκπαίδευσης, της δημόσιας υγείας, της κοινωνικής ασφάλισης, της ισότητας των δύο φύλων, και των εγγείων μεταρρυθμίσεων. Ευτυχώς, σε μία δημοκρατία όπως η Ινδία, οι επικρίσεις αυτές μπορούν να διατυπώνονται ελεύθερα και η κυβέρνηση αναγκάζεται να ακούει, αλλά όταν αυτά τα προβλήματα συμβαίνουν σε μία χώρα που δεν ανέχεται την κριτική, τότε ακόμη και η διάγνωση του προβλήματος θα περάσει απαρατήρητη.

Θα ήταν μεγάλο λάθος σύμφωνα με το Σεν να αντιμετωπίσουμε τα μαθήματα που παίρνουμε από τις εμπειρίες μας ως "σύγκρουση" μεταξύ της αγοράς και του κράτους. Αντίθετα, η προσοχή πρέπει να δοθεί στην συμπληρωματικότητά τους και την ολοκλήρωσή τους. Οι νέες αντιλήψεις για το ρόλο του ανθρώπινου κεφαλαίου, για τη δημόσια εκπαίδευση και τη δημόσια φροντίδα υγείας, μπορούν να προστεθούν στις παλαιότερες αντιλήψεις σχετικά με τη σημασία των μεταρρυθμίσεων και των άλλων θεσμικών αλλαγών. Τα πολιτικά στοιχεία στην οικονομική ανάπτυξη πρέπει να ιδωθούν με ευρύτερη οπτική.

Η αγορά είναι ένας μηχανισμός μέσω του οποίου οι άνθρωποι αλληλενεργούν μεταξύ τους και μπορούν να απολαμβάνουν επωφελή αποτελέσματα. Υπάρχουν αντικρουόμενες απόψεις όσον αφορά τα αποτελέσματα και τα οφέλη της αγοράς. Κάποια απ' τα προβλήματα που εντοπίζονται αφορούν περισσότερο σε άλλες πηγές και όχι στην ύπαρξη των ίδιων των αγορών. Για παράδειγμα, η ακατάλληλη προετοιμασία για τη χρησιμοποίηση των αγοραίων συναλλαγών, η συγκάλυψη πληροφοριών και γενικά τέτοιου είδους δραστηριότητες, που δίνουν το πλεονέκτημα στους ισχυρούς, είναι μερικά απ'τα μειονεκτήματα του μηχανισμού της αγοράς. Η αντιμετώπιση των προβλημάτων αυτών δεν συνεπάγεται την κατάργηση των αγορών αλλά την καλύτερη και δικαιότερη λειτουργία τους, μέσω πολιτικών και κοινωνικών διευθετήσεων.

Ο μηχανισμός της αγοράς σημειώνει επιτυχία εκεί όπου υπάρχουν ίσες προσφερόμενες ευκαιρίες και δικαιότερες συνθήκες. Έτσι λοιπόν απαιτούνται κατάλληλες δημόσιες πολιτικές, όπως η παροχή δημόσιας εκπαίδευσης, η ύπαρξη ιατρικών υπηρεσιών και η διάθεση των αναγκαίων για τις οικονομικές δραστηριότητες πόρων (Sen A., 1998).

6.2 Αγορές, ελευθερία και εργασία

Η αξιολόγηση του μηχανισμού της αγοράς εστιάζει το ενδιαφέρον της στα αποτελέσματα, τα εισοδήματα ή τις ωφέλειες που παράγει, ενώ θα έπρεπε να ασχοληθεί και με την ίδια την ελευθερία των συναλλαγών, που συχνά παραβλέπεται. Υπάρχει απώλεια της ελευθερίας όταν για παράδειγμα δεν δίνεται το δικαίωμα επιλογής στην απασχόλησης ή όταν υπάρχει δουλεία. Ο Σεν δίνει ως παράδειγμα τους Αφροαμερικανούς δούλους πριν τον εμφύλιο πόλεμο, που ενώ είχαν σημαντικά χρηματικά εισοδήματα και μεγαλύτερο προσδόκιμο ζωής σε σχέση με άλλους εργάτες, το γεγονός της δουλείας τους στερούσε ένα από τα πιο σημαντικά θεμελιακά τους δικαιώματα.

Ο συγγραφέας αναφέρει και κάποια άλλα παραδείγματα για το πόσο κρίσιμη είναι η ελευθερία της απασχόλησης, ακόμη και στις μέρες μας. Στην Ασία και την Αφρική υπάρχουν ακόμα μορφές δουλικής εργασίας, όπου οι άνθρωποι δεν είναι ελεύθεροι στην αναζήτηση απασχόλησης ή στην ιδιοκτησία γης. Εξαναγκάζονται να εργάζονται στα αφεντικά τους λόγω του φόβου της εγκληματικότητας.

Επίσης η παιδική εργασία είναι μορφή δουλείας, αφού τα περισσότερα παιδιά εξαναγκάζονται να εργάζονται κάτω από δύσκολες συνθήκες. Λόγω της οικονομικής υστέρησης των οικογενειών τους, τα παιδιά δεν έχουν τη δυνατότητα και την ελευθερία να πάνε στο σχολείο ή να έχουν κάποια εναλλακτική επιλογή για το τί θέλουν να κάνουν στη ζωή τους. Στην Ασία οι οικονομολόγοι υποστηρίζουν ότι η κατάργηση της παιδικής δουλείας δεν θα έχει αποτέλεσμα αν δεν ενισχυθούν οικονομικά οι οικογένειές τους.

Επίσης, σε πολλές χώρες του τρίτου κόσμου, οι γυναίκες δεν έχουν την ελευθερία να απασχοληθούν έξω από την οικογένεια, με αποτέλεσμα να παραβιάζεται η ισότητα των δύο φύλων καθώς και το δικαίωμά τους για ελευθερία. Η

ανελευθερία των γυναικών δεν τους δίνει την απαραίτητη οικονομική ανεξαρτησία και την παροχή οικονομικών δικαιωμάτων, με συνέπεια την εξαντλητική τους ενασχόληση με τις οικιακές εργασίες. Πολλές φορές η κοινωνία και οι θεσμοί δημιουργούν την πεποίθηση στις γυναίκες ότι δεν είναι σωστό και πρέπει να εργάζονται εκτός σπιτιού, με αποτέλεσμα αυτή η απαγόρευση να τους φαίνεται φυσιολογική. Αν κάποιες γυναίκες παρ'όλα αυτά επιθυμούν να εργαστούν, η απαγόρευση εφαρμόζεται πλέον με κτηνώδεις τρόπους. Οι γυναικείες οργανώσεις και γενικά κάθε είδους οργανώσεις, έχουν τη δυνατότητα να συμβάλλουν στην αλλαγή αυτής της νοοτροπίας και να επιφέρουν κοινωνικές αλλαγές.

Αυτό που είναι απαραίτητο να γίνει είναι ο ανοιχτός διάλογος όσον αφορά κοινωνικά ζητήματα, έτσι ώστε να υπάρχει η διάθεση και η δυνατότητα για αλλαγή της νοοτροπίας σε πολλές χώρες του κόσμου. Επίσης είναι σημαντικό να καταλάβουμε τη συμπληρωματική σχέση που έχουν οι συνδεόμενες με την αγορά ελευθερίες, όπως το δικαίωμα στην οικονομική συμμετοχή, η ελευθερία των συναλλαγών και η ελεύθερη αναζήτηση εργασίας, με τις ελευθερίες που προέρχονται από άλλους θεσμούς- μη αγοραίους (Σεν Α., 2000, σ. 156-160).

6.3 Αγορές και αποδοτικότητα

Η ελευθερία των συναλλαγών είναι κεντρικής σημασίας όσον αφορά τα αποτελέσματα που παράγει στα εισοδήματα και τις ωφέλειες των ατόμων. Χρησιμοποιώντας οι οικονομολόγοι τα κλασικά μοντέλα γενικής ισορροπίας, έχουν δεχθεί ως άριστο κατά Παρέτο σημείο μια κατάσταση στην οποία κανενός η ωφέλεια δεν μπορεί να αυξηθεί χωρίς την ταυτόχρονη μείωση της ωφέλειας κάποιου άλλου ανθρώπου, με δεδομένη την υπόθεση ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν σαν κίνητρό τους την επιδίωξη του ατομικού τους συμφέροντος. Αυτή η μέτρηση της αποδοτικότητας αποτελεί το θεώρημα Άροου- Ντεμπρέ.

Όμως η επίτευξη οικονομικής αποτελεσματικότητας δεν είναι το μόνο που πρέπει να μας απασχολεί. Η επέκταση των ατομικών ελευθεριών μέσω της αγοράς είναι κεντρικής σημασίας. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι τα αποτελέσματα αποδοτικότητας των ωφελειών του Άροου- Ντεμπρέ μπορούν να επεκταθούν και στις ατομικές ελευθερίες, αφού κανενός η ελευθερία δεν μπορεί να αυξηθεί αν δεν μειωθεί

παράλληλα η ελευθερία κάποιου άλλου. Για να κρίνει κανείς τη σημασία των ελευθεριών του ατόμου, δεν πρέπει να εξετάζει μόνο το πλήθος των διαθέσιμων επιλογών αλλά και την αξία τους.

Αν πρωταρχικός μας σκοπός είναι η επέκταση των ατομικών ελευθεριών και όχι η ικανοποίηση του ατομικού μας συμφέροντος, τα κίνητρα των επιλογών των ατόμων είναι εντελώς διαφορετικά. Τα αποτελέσματα λοιπόν της αποδοτικότητας της αγοράς δεν είναι αντιπροσωπευτικά της ισοτιμίας στην κατανομή των ελευθεριών. Το πρόβλημα της ανισότητας μεγενθύνεται όταν μετατοπίζεται η προσοχή μας από την ανισότητα εισοδήματος στην ανισότητα προς την κατανομή των ουσιωδών ελευθεριών, αφού είναι δυνατόν να υπάρχουν άνισα πλεονεκτήματα όσον αφορά στη μετατροπή εισοδημάτων σε ικανότητες. Έτσι λοιπόν μπορεί δύο άτομα να έχουν το ίδιο εισόδημα, όμως ένας από τους δύο να είναι σε μειονεκτική θέση να επιτύχει καλή ποιότητα ζωής, λόγω κάποιων άλλων παραγόντων όπως για παράδειγμα μία αρρώστια.

Γι' αυτό το λόγο ο Sen προτείνει την ταυτόχρονη εξέταση τόσο της αποτελεσματικότητας ως προς την ελευθερία του μηχανισμού της αγοράς, όσο και τα προβλήματα της ανισότητας των ελευθεριών. Έτσι, η κοινωνική παρέμβαση και η κυβερνητική υποστήριξη παίζουν σημαντικό ρόλο στην αντιμετώπιση προβλημάτων όπως η φτώχεια και οι στερήσεις, με την προϋπόθεση όμως ότι εξετάζουν ταυτόχρονα την αποδοτικότητα και την ισοτιμία, αφού η παρεμβατική πολιτική στο μηχανισμό της αγοράς με στόχο την ισοτιμία, μπορεί να έχει αρνητικές επιπτώσεις στην αποδοτικότητα (Σεν Α., 2000, σ. 160-163).

6.4 Αγορές και ομάδες συμφερόντων

«Όταν το νομοθετικό σώμα επιχειρεί να ρυθμίσει τις διαφορές ανάμεσα στα αφεντικά και τους εργάτες τους, οι σύμβουλοί του είναι πάντοτε τα αφεντικά. Επομένως όταν η ρύθμιση είναι υπέρ των εργατών, είναι πάντοτε δίκαιη και σύμφωνη με τις αρχές του δικαίου. Όμως είναι μερικές φορές διαφορετικά, όταν η ρύθμιση είναι υπέρ των αφεντικών» (Smith A., 1976, σελ. 157- 158).

Χρησιμοποιώντας φράσεις από το έργο του μεγάλου πολιτικού φιλόσοφου, του Adam Smith, πολλοί αποπειρώνται να θεμελιώσουν την άποψη ότι οποιαδήποτε

προσπάθεια περιορισμού και ελέγχου της αγοράς, μόνο στρεβλώσεις μπορεί να δημιουργήσει στην οικονομική λειτουργία. Ο Sen όμως καταδεικνύει ότι η υπέρ της αγοράς παρέμβαση του Smith αποσκοπούσε στη δημιουργία κοινωνικού «αναχώματος» έναντι κάποιων συμφερόντων. Υπενθυμίζει την πραγματικότητα του 18ου αιώνα από τον «Πλούτο των Εθνών», όπως την παρακάτω: «Ωστόσο το συμφέρον των εμπορών, σε οποιοδήποτε κλάδο εμπορίου ή μεταποιητικών βιομηχανιών, είναι πάντοτε από πολλές απόψεις διαφορετικό από εκείνο του κοινού, ακόμη και αντίθετο. Το να διευρύνουν την αγορά και να στενεύουν τον ανταγωνισμό είναι πάντα το συμφέρον των μεταπρατών. Το να διευρύνεται η αγορά μπορεί συχνά να είναι αρκετά σύμφωνο με το συμφέρον του κοινού. Αλλά το να στενεύει ο ανταγωνισμός πρέπει πάντοτε να είναι εναντίον του ».

Υπενθυμίζει ακόμη τη θέση του Smith ότι θα πρέπει να εξετάζεται με ιδιαίτερη καχυποψία οποιαδήποτε προσπάθεια επιβολής νέου νόμου ή ρύθμισης σχετικά με το εμπόριο, προερχόμενη από την ίδια τάξη πραγμάτων, επειδή τα οργανωμένα συμφέροντα γνωρίζουν μόνο τι είναι καλό για τα ίδια, ενώ αγνοούν την έννοια του δημοσίου συμφέροντος και αδιαφορούν τελείως γι' αυτήν.

Κατά την άποψη του Sen, συγκεκριμένες επαγγελματικές/ κοινωνικές κατηγορίες της εποχής διέβλεπαν στο θεσμό της αγοράς και την απρόσκοπτη λειτουργία του, έναν σοβαρό κίνδυνο για τα συμφέροντά τους, που ετύγχαναν προστασίας από περιορισμούς «προ-καπιταλιστικού» τύπου. Ήταν επομένως θιασώτες του περιορισμένου ανταγωνισμού. Ισχυρίζεται ότι το στοιχείο που καθιστά τις παρατηρήσεις εκείνης της εποχής (18ος αι.) επίκαιρες και σήμερα, είναι το ότι ακόμη παρατηρούνται όμοιες καταστάσεις. Πολλές αναπτυσσόμενες χώρες εξακολουθούν να ταλανίζονται από «προ-καπιταλιστικού» τύπου σκέψη και νοοτροπία των ηγετικών τους ομάδων. Οι ομάδες αυτές προσπαθούν να περιορίσουν την επέκταση του εμπορίου και των διεθνών συναλλαγών, αποσκοπώντας στη διαιώνιση των διογκωμένων ιδίων τους κερδών και προνομίων.

Προκειμένου να καταδείξει τη διαχρονικότητα των καταστάσεων αυτών, ο συγγραφέας αναφέρεται και πάλι στις σελίδες του «Πλούτου των Εθνών». Στηλιτεύοντας τις στρεβλώσεις που προκαλούνται από τους περιορισμούς της αγοράς εκ μέρους κάποιων συμφερόντων, ο Smith είχε βάλει στο «στόχαστρό του» όχι μόνο την απολύτως ιδιοτελή συμπεριφορά των εμπορών, των βιομηχάνων και των («αποχαυνωμένων» κατά Sen) γαιοκτημόνων, αλλά και το ρόλο των επαγγελματικών

συντεχνιών. Εκτενής αναφορά στο θέμα, περιέχεται στο Πρώτο Βιβλίο της «Έρευνας για τη Φύση και τις Αιτίες του Πλούτου των Εθνών». Ορίζοντας εκεί το σκοπό των επαγγελματικών ενώσεων, γράφει σχετικά: «Όλες οι συντεχνίες, και το μεγαλύτερο μέρος των συντεχνιακών νόμων θεσπίστηκαν ακριβώς για να εμποδίσουν αυτήν τη μείωση των τιμών, και κατά συνέπεια των μισθών και του κέρδους, μέσω της μείωσης του ελεύθερου ανταγωνισμού, ο οποίος ασφαλώς θα την προκαλούσε» (Smith A., 1776/2000, σελ.187).

Αναφερόμενος στον τρόπο περιορισμού του ανταγωνισμού από τις επαγγελματικές ενώσεις, επεξηγεί ότι αυτό καθίστατο δυνατό μέσω των «αποκλειστικών προνομίων του συντεχνιακού επαγγέλματος». Προκειμένου δηλαδή να μπορέσει κάποιος να εξασκήσει το επάγγελμά του σε μία συγκεκριμένη πόλη, απαραίτητη προϋπόθεση (σύμφωνα με τον εσωτερικό κανονισμό της συντεχνίας) ήταν «να έχει υπηρετήσει στην πόλη ως μαθητευόμενος υπό τις διαταγές ενός τεχνίτη – μάστορα, που διαθέτει τα απαραίτητα προσόντα». Στον εσωτερικό κανονισμό περιέχονταν και οι δύο ρυθμίσεις – «κλειδιά» για τον περιορισμό του ανταγωνισμού: αφενός ρυθμιζόταν ο αριθμός των μαθητευομένων τεχνιτών που είχαν δικαίωμα να μαθητεύσουν δίπλα σε έναν επαγγελματία και αφετέρου οριζόταν ο αριθμός των ετών που έπρεπε κάποιος να συμπληρώσει ως μαθητευόμενος (συνήθως ήταν επτά χρόνια).

Σύμφωνα με το Smith, και οι δύο αυτές ρυθμίσεις επηρέαζαν τον ανταγωνισμό: Ο αριθμός των μαθητευομένων άμεσα και η (μακροχρόνια) διάρκεια της μαθητείας περισσότερο έμμεσα, αλλά εξίσου δραστικά (μέσω της αύξησης των δαπανών για εκπαίδευση). Στηλιτεύοντας τις ρυθμίσεις των επαγγελματικών ενώσεων, σημειώνει ακόμη ότι η έννοια της μαθητείας ήταν τελείως άγνωστη τις προηγούμενες εποχές, πριν δηλαδή το 1562 όταν και θεσπίσθηκε. Τις χαρακτηρίζει «πασιφανή καταπάτηση της δίκαιης ελευθερίας τόσο του εργάτη, όσο και αυτών που θα ήταν διατεθειμένοι να τον απασχολήσουν». Διατείνεται ακόμη, ότι συνιστούν αντικίνητρο για την εργασία και ότι ευνοούν τη φυγοπονία, αφού «ένας νέος άνθρωπος που ένα μακρύ διάστημα δεν εισπράττει κανένα όφελος από την εργασία, είναι φυσικό να αναπτύσσει μία αποστροφή προς αυτήν» (Smith A., 1776/2000, σελ.187. 68, σ. 179-184).

Ο Sen θέτει και μία άλλη, συγγενική προς τα προαναφερθέντα, διάσταση του θέματος, αυτήν της διαπλοκής οικονομικών συμφερόντων και πολιτικής εξουσίας. Θεωρώντας απολύτως βάσιμη την άποψη ότι «δραστηριότητες που επιδιώκουν πρόσοδο» ασκούν έντονη επιρροή στους υπόλοιπους πόλους εξουσίας του

συστήματος, παίρνει από το έργο του V.Pareto την εξής επισήμανση (που χαρακτηρίζει «περίφημο απόσπασμα»): «Αν ένα ορισμένο μέτρο A είναι ο λόγος για τον οποίο το καθένα από χίλια άτομα χάνει από ένα φράγκο και ο λόγος για τον οποίο χίλια φράγκα κερδίζονται από ένα άτομο, αυτό το τελευταίο θα επιδείξει μεγάλη ενεργητικότητα, ενώ οι το πρώτον αναφερθέντες θα αντισταθούν αδύναμα. Και έτσι είναι πιθανόν, τελικά, το άτομο που επιθυμεί να εξασφαλίσει τα χίλια φράγκα μέσω του μέτρου A να τα καταφέρει» (Σεν Α., 2000, σ. 167).

Η ενεργητικότητα του ατόμου ταυτίζεται με την προσπάθεια απόκτησης επιρροής, ενώ η ασθενής αντίσταση του πλήθους παραπέμπει σε άγνοια πληροφόρησης και αδυναμία αποτίμησης των γεγονότων. Αυτή η αδυναμία και η άγνοια, αποτελούν και τον κανόνα στις σύγχρονες κοινωνίες. Είναι απόλυτη η αντίθεση που προκύπτει μεταξύ του πολίτη των ημερών μας και του αριστοτελικού προτύπου, όπως περιγράφεται στα «Πολιτικά»: «.....Μάλιστα η χαρακτηριστική αρετή του αρχόμενου δεν είναι η φρόνηση αλλά η ορθή αντίληψη των πραγμάτων». Και ακόμη: «Πολίτης λοιπόν, με την ακριβέστερη σημασία της λέξης ορίζεται κάποιος με βάση κυρίως το δικαίωμά του να μετέχει στη δικαστική και πολιτική εξουσία και τίποτε άλλο».

Έρχεται έτσι στο προσκήνιο ένα από τα σημεία –«κλειδιά» της θεωρίας του Sen: Η διεργασία της «ανοιχτής δημοκρατίας», δηλαδή της δημόσιας διαβούλευσης και των από κοινού λαμβανομένων αποφάσεων σε μία κοινότητα. Μπορεί έτσι το κοινό να αποκτήσει πρόσβαση σε πολλές και κρίσιμες πληροφορίες για ένα θέμα. Το αποτέλεσμα μίας τέτοιας διεργασίας θα είναι η καλύτερη προάσπιση του δημοσίου συμφέροντος, έναντι των επιτηδίων του παραδείγματος του Pareto και της πειστικής κατ'αρχήν επιχειρηματολογίας τους.

6.5 Κριτικός έλεγχος του ρόλου των αγορών

Οι κλασικοί της οικονομικής επιστήμης υποστήριζαν με θέρμη το ρόλο της αγοράς στους τομείς όπου πράγματι αυτή μπορούσε να επιτύχει ανώτερα επίπεδα λειτουργίας, όμως δεν εφησυχάζαν: Γνώριζαν ότι κάτω υπό συγκεκριμένες οικονομικές συνθήκες, ο ρόλος της συμπληρώνεται από «λογικά συγκεκριμένους περιορισμούς» και «μη αγοραίους θεσμούς». Τον Smith ιδιαίτερα, απασχολούσε

πολύ έντονα το πρόβλημα της απώλειας πολύτιμου κεφαλαίου εξαιτίας ανεύθυνων συμπεριφορών, που εκφράζονταν είτε με υπερβολικά φιλόδοξα εγχειρήματα, είτε με αλόγιστη (ιδιωτική) σπατάλη των κοινωνικών πόρων.

Ο Sen υπογραμμίζει σχετικά ότι «η, με στενά κίνητρα, επιδίωξη ατομικού οφέλους είναι δυνατό να προκαλέσει κοινωνική ζημιά. Αυτή είναι η αντίθετη υπόθεση στην πιο διάσημη παρατήρηση του Smith: «Δεν περιμένουμε το δείπνο μας από την καλοσύνη του χασάπη, του ζυθοποιού ή του φούρναρη, αλλά από την έγνοια τους για το δικό τους συμφέρον. Απευθυνόμαστε όχι στην ανθρωπιά τους, αλλά στην αγάπη για τον εαυτό τους». Οι θεμιτές συμπεριφορές που σκιαγραφούνται με το παράδειγμα αυτό, γνωστές άλλωστε από τις πρώτες εμπορικές συναλλαγές του ανθρώπου, είναι απλώς η μία όψη του νομίσματος. Την άλλη όψη αποτελούν κερδοσκοπικές και ασύνετες συμπεριφορές, που προκαλούν απώλεια παραγωγικού κεφαλαίου. Ο Sen κάνει δηκτικές παρατηρήσεις για τα ανεπαρκώς σχεδιασμένα και ανεπιτυχή εγχειρήματα στη γεωργία, το εμπόριο, τη βιομηχανία, την αλιεία κλπ. και την απώλεια κοινωνικού κεφαλαίου που επιφέρουν. Υπενθυμίζει επίσης, το πόσο καυστική κριτική ασκούσε στην δράση των κερδοσκόπων της εποχής του, καταλήγοντας σε προτάσεις που αποσκοπούσαν στη διαφύλαξη του δημόσιου συμφέροντος (Σεν Α., 2000, σ. 170).

Ακόμη θυμίζει ότι, ενώ υποστήριζε (ο Smith) την επιβάρυνση του δανεισμού με τόκο, συνηγορούσε ταυτόχρονα υπέρ της επιβολής νομικών περιορισμών εκ μέρους του κράτους, στα νόμιμα επιτόκια. Το σχετικό απόσπασμα: «Στις χώρες όπου επιτρέπεται ο τόκος, ο νόμος, προκειμένου να εμποδίσει τη ληστρική τοκογλυφία, ορίζει γενικά το υψηλότερο επιτόκιο που είναι δυνατόν να υπάρξει χωρίς να επισύρει ποινές.....Θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι το νόμιμο επιτόκιο, ενώ οφείλει να είναι κατά τι μεγαλύτερο του χαμηλότερου αγοραίου επιτοκίου, δεν πρέπει να είναι πολύ μεγαλύτερό του. Αν, για παράδειγμα, το νόμιμο επιτόκιο στη Μεγάλη Βρετανία είχε οριστεί στο 10%, το μεγαλύτερο μέρος του προς δανεισμό χρήματος θα δανειζόταν σε σπάταλους και κερδοσκόπους, οι οποίοι θα ήταν οι μόνοι πρόθυμοι να πληρώσουν ένα τόσο μεγάλο τόκο. Οι συνετοί άνθρωποι, που δεν προτίθενται να προσφέρουν για τη χρήση του χρήματος περισσότερο από ένα μέρος αυτών που εκτιμούν ότι θα κερδίσουν από τη χρήση του, δεν θα διακινδυνεύσουν τον ανταγωνισμό. Έτσι λοιπόν ένα μεγάλο μέρος του κεφαλαίου της χώρας,..... θα αποδοθεί σε αυτούς που κατά τεκμήριο το σπαταλούν και το καταστρέφουν» (Smith Α., σελ.482).

Σε αντίθεση επομένως με τα όσα πρεσβεύουν οι άνθρωποι της σύγχρονης οικονομικής πραγματικότητας, το έργο του Smith χαρακτηρίζεται πρωτίστως από λογική, κοινωνική υπευθυνότητα και ανθρωπισμό. Τη διαύγεια των απόψεών του υπογραμμίζει και ο Karl Polanyi, όταν θυμίζει τις διαφωνίες που είχαν εγερθεί για τη διοίκηση των Ινδιών στη δεκαετία 1770. Αντιστρατευόμενος τις θέσεις των φιλελευθέρων, υποστήριξε την άποψη πως η διοίκηση της αποικίας έπρεπε να τεθεί υπό άμεσο πολιτικό έλεγχο αντί να ασκείται από μετοχική εταιρεία, όπως ίσχυε. Διατεινόταν για το θέμα (ο Smith) ότι «οι πολιτικοί αυθέντες θα είχαν παράλληλα συμφέροντα με τους υποτελείς» και ότι ο πλούτος των δεύτερων τελικά θα διόγκωνε και τα κρατικά εισοδήματα, ενώ τα συμφέροντα των εμπόρων ήταν ανταγωνιστικά από τη φύση τους, προς αυτά των πελατών τους (Polanyi K., 1944/2001, σελ.163).

Οι συμπεριφορές οργανωμένων συμφερόντων της αγοράς προκάλεσαν σύντομα τις αμυντικές κινήσεις άλλων κοινωνικών ομάδων. Στα μέσα του 19ου αιώνα, η ατμόσφαιρα τουλάχιστον στην Ευρώπη, χαρακτηριζόταν ήδη από οξείες κοινωνικές εντάσεις και έντονες ιδεολογικές αναζητήσεις, που επισφραγίστηκαν από συγγράμματα θεμελιώδους σημασίας για την Πολιτική Οικονομία.

Από την πρόσφατη ιστορία αντλεί και ο Galbraith (2006, σελ.30), όταν επισημαίνει την μετονομασία του συστήματος στις μέρες μας από «καπιταλισμό» σε «σύστημα της αγοράς», για να μην ανακαλούνται «πικρές ιστορικές μνήμες». Δημιουργούνται πάντως ερωτηματικά για την ηθική τάξη ενός συστήματος που αλλάζει «ονόματα» με παροιμιώδη ευκολία και για προφανείς πολιτικούς λόγους και σκοπούς. Και σίγουρα η κατάσταση αυτή απέχει από την αξιακή και ηθική ατμόσφαιρα του πολλά υποσχόμενου καπιταλισμού του 18ου και του 19ου αιώνα, παρά την ύπαρξη και τότε σημαντικών οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων.

6.6 Η αναγκαιότητα της πολύπλευρης προσέγγισης

Από τις αρχές της δεκαετίας 1990, πλήθος αναπτυξιακών προγραμμάτων εφαρμόζονται στις αναπτυσσόμενες χώρες υπό την επίνευση ή και την ενεργό συμμετοχή διεθνών οργανισμών (Παγκόσμια Τράπεζα, Διεθνές Νομισματικό Ταμείο κλπ). Ο Sen, ασκώντας κριτική σε μεταρρυθμιστικά προγράμματα της χώρας του που εφαρμόστηκαν υπό την ηγεσία του Μανμόχαν Σίνγκ από το 1991, επισημαίνει ότι τα

αποτελέσματα που επιτεύχθηκαν από την «φιλελευθεροποίηση της αγοράς», θα ήταν πιο εντυπωσιακά, αν συνοδεύονταν και από την επέκταση των κοινωνικών ευκαιριών στα κοινωνικά εκείνα στρώματα που εξακολουθούν να είναι παραγκωνισμένα. Το ζητούμενο είναι, όπως τονίζει, να συγκερασθούν η μείωση της υπερβολικής δραστηριότητας του κράτους αφενός και η αναίρεση της ανεπαρκούς δραστηριότητάς του αφετέρου, που παρατηρείται σε τομείς όπως η βασική εκπαίδευση και οι υπηρεσίες υγείας.

Υποστηρίζει ακόμη την πεποίθησή του, ότι «ο καθορισμός των διαφόρων εργαλειακών ελευθεριών (όπως οικονομικά δικαιώματα, δημοκρατικές ελευθερίες, κοινωνικές ευκαιρίες, εγγυήσεις διαφάνειας και προστατευτική ασφάλεια) βασίζεται στην αναγνώριση των αντίστοιχων ρόλων τους, όπως και της συμπληρωματικότητάς τους» (Σεν Α., 2000, σ. 172).

Οι παραπάνω απόψεις του Sen, «αντίπαλο δέος» προς τη μονολιθική υποστήριξη της εκτεταμένης χρήσης των αγορών, έτυχαν της αποδοχής κορυφαίων διανοητών και παραγόντων της διεθνούς οικονομικής σκηνής. Ανάμεσά τους, ο νομπελίστας Αμερικανός οικονομολόγος Robert Stieglitz, (1998) και ο πρώην πρόεδρος της Παγκόσμιας Τράπεζας James Wolfensohn (1999).

Ειδικά ο Wolfensohn έχει αρθρογραφήσει από κοινού με τον Sen, υποδεικνύοντας την ανάγκη μίας πολύπλευρης προσέγγισης των οικονομικών προβλημάτων, βασισμένης σε διάφορους αλληλοϋποστηριζόμενους θεσμούς αντί αυτής που βασίζεται στην πρωτοκαθεδρία της αγοράς και του μηχανισμού των τιμών (Sen & Wolfensohn, 1999).

Οι θέσεις αυτές ενισχύονται και από τις διαπιστώσεις επιφανών οικονομολόγων διαχρονικά, για τις αποτυχίες («ατέλειες») της αγοράς. Ο προβληματισμός για τη διόρθωσή τους και για τα όρια της δραστηριότητας της αγοράς γενικότερα, καταγράφεται σε σημαντικά έργα της διεθνούς βιβλιογραφίας. Κρίνεται σκόπιμη μία συνοπτική παρουσίαση των ατελειών αυτών, αφού το θέμα σχετίζεται άμεσα με την προβληματική του Sen.

6.7 Οι αποτυχίες της αγοράς

Στις σύγχρονες οικονομίες παρατηρούνται με αυξανόμενη συχνότητα

φαινόμενα μονοπωλιακής ή και ολιγοπωλιακής δύναμης, όπου ένας ή λίγοι πωλητές κατορθώνουν τελικά να ελέγξουν την αγορά. Στις αναπτυσσόμενες ιδιαίτερα χώρες, «στα ορυχεία, στη μεταποίηση, στις επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας, στις αεροπορικές εταιρείες και στο χονδρεμπόριο, το μονοπώλιο ή το ολιγοπώλιο είναι συνηθισμένο φαινόμενο» (Gillis et al, 1996/2000, σελ. 171). Στις χώρες αυτές, ο πραγματικός ανταγωνισμός περιορίζεται στις αγορές του πρωτογενούς τομέα (γεωργία, αλιεία) στη βιοτεχνία, και στους τομείς των κατασκευών και των μεταφορών.

Πολλά έργα υποδομής, όπως φράγματα ή οδικά και σιδηροδρομικά δίκτυα, δεν αναλαμβάνονται από ιδιώτες επενδυτές, είτε επειδή απαιτούνται επενδύσεις με μακρόχρονες περιόδους εξόφλησης, είτε (κυρίως) επειδή δεν είναι τεχνικά εφικτό να απαιτηθεί κάποια τιμή από αυτούς που ωφελούνται από τα συγκεκριμένα έργα. Ακόμη και ο εντοπισμός μάλιστα των ωφελουμένων (και του βαθμού ωφελείας τους), είναι εξαιρετικά δύσκολος σε πολλές περιπτώσεις.

Τα έργα που προαναφέρονται συνεπάγονται εξωτερικές οικονομίες, δηλαδή όφελος που διαχέεται σε μεγάλο αριθμό πολιτών, πολλοί από τους οποίους δεν έχουν καμία σχέση με το έργο. Όταν συμβαίνει αυτό, το κοινωνικό όφελος είναι ανώτερο του ιδιωτικού και η αγορά αδυνατεί να ενσωματώσει το υπερβάλλον όφελος στην τιμή της αντίστοιχης υπηρεσίας. Το αποτέλεσμα είναι η δημιουργία αντικινήτρου για την ιδιωτική επιχείρηση. Οι υπηρεσίες ενός τέτοιου έργου είναι κοινόχρηστες και όχι ιδιοκτησία μίας επιχείρησης. Προκειμένου να εξασφαλιστούν τα κοινωνικά οφέλη που προκύπτουν από τις εξωτερικές οικονομίες τέτοιων έργων, απαιτείται κρατική παρέμβαση για τη δημιουργία τους.

Η μόλυνση της ατμόσφαιρας και η καταστροφή του περιβάλλοντος, με τη συνακόλουθη κλιματική αλλαγή που επιφέρουν, συνιστούν ήδη θέμα επιβίωσης για την ανθρωπότητα. Οι εξελίξεις αυτές είναι αποτέλεσμα εξωτερικών επιβαρύνσεων, δηλαδή κόστους οικονομικών δραστηριοτήτων που διαχέεται στην κοινωνία χωρίς να επιβαρύνει τούς ιδιώτες που το προκαλούν. Εκείνοι που ρυπαίνουν «μπορούν να φέρουν όλο το κόστος για τη μείωση της εκπομπής ρύπων και της απόρριψης αποβλήτων, αλλά ωφελούνται μόνο ως μέσοι κάτοικοι της περιοχής που πλήττεται. Δεν έχουν λοιπόν, παρά ελάχιστα κίνητρα για να ελέγξουν από μόνοι τους τη ρύπανση» (Gillis et al, 1996/2000, σελ. 172). Στις περιπτώσεις που συμβαίνει αυτό, το γεγονός ότι ένα μέρος του κόστους που προκαλείται δεν πληρώνεται (αφού το ιδιωτικό κόστος είναι μικρότερο του κοινωνικού), προκαλεί την επέκταση των

σχετικών δραστηριοτήτων σε βαθμό που υπερβαίνει τον κοινωνικά επιθυμητό (ή ανεκτό). Η ταχύρρυθμη ανάπτυξη του δεύτερου μισού του 20ου αιώνα, σε συνδυασμό με την έλλειψη μέτρων «εξισορρόπησης» της κατάστασης, είχε προκαλέσει ήδη από τη δεκαετία 1970 προειδοποιητικά μηνύματα εκ μέρους (και) των οικονομολόγων: «Ο ρυθμός με τον οποίο αλλοιώνεται το περιβάλλον τον τελευταίο καιρό, σαν αποτέλεσμα της ραγδαίας βιομηχανικής επέκτασης, έχει πάρει επικίνδυνες διαστάσεις. Οι εξωτερικές επιβαρύνσεις, δηλαδή το κοινωνικό κόστος που δεν ενσωματώνεται στις τιμές, θα πρέπει να είναι τόσο μεγάλο ώστε πολλοί νεοκλασικοί οικονομολόγοι να μιλούν για την ανάγκη φραγμών στην αγορά που θα περιόριζαν στο μηδέν το ρυθμό βιομηχανικής ανάπτυξης» (Καράγιωργας, 1979).

Οι αναφορές από τις αναπτυσσόμενες χώρες και ιδιαίτερα την Κίνα των ιλιγγιωδών ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης ετησίως, περιγράφουν μία περιβαλλοντική καταστροφή ευρύτατης κλίμακας, που ίσως πλέον να είναι μη αντιστρέψιμη. Σχετικό και το δηκτικό σχόλιο του Galbraith: «.....Δυστυχώς οι εξωτερικές αντιοικονομίες υπήρξαν πάντοτε υστερογνωσία και τίποτε περισσότερο από μία υποσημείωση στα διδακτικά εγχειρίδια» (Δράκου, 1986, σελ. 49).

Ομοίως, η αγορά δεν μπορεί να εμποδίσει την «τραγωδία των κοινών» ή κοινόκτητων πόρων (Lloyd, 1833). Η αλόγιστη χρησιμοποίηση και καταστροφή των δασών, των περιοχών αλίευσης και των βοσκοτόπων, είναι εκφάνσεις του προβλήματος αυτού που θα παραμένουν επίκαιρες, όσο δεν υπάρχει κρατική παρέμβαση. Στις περιπτώσεις που προαναφέρονται, οι ιδιώτες που εμπλέκονται έχουν κίνητρο να συνεχίζουν τη δραστηριότητά τους, παρά το γεγονός ότι και οι ίδιοι πλήττονται από την εκτεταμένη χρησιμοποίηση των πεδίων της δραστηριότητάς τους.

Στις αναπτυσσόμενες χώρες μεγάλος αριθμός πολιτών «αποκλείεται» από την αγορά εξαιτίας των συνθηκών ζωής τους και των υπανάπτυκτων θεσμών που κυριαρχούν, ενώ η ίδια η αγορά αδυνατεί να αντιμετωπίσει το πρόβλημα αυτό. Σε αντίθεση με τις αναπτυγμένες χώρες όπου οι καταναλωτές «ψηφίζουν» με τα χρήματά τους, ο αναλφαριθμητισμός, η φτώχεια και η απόσταση από τις (αστικές) περιοχές των μεγάλων αγορών αναγκάζουν μεγάλα στρώματα του αγροτικού πληθυσμού να αγωνίζονται μόνο για τα στοιχειώδη, χωρίς να μπορούν να ασκήσουν επιρροή στις αγορές αγαθών και υπηρεσιών. Χαρακτηριστικό των οικονομιών αυτών είναι η ανεπαρκής πληροφόρηση καταναλωτών και παραγωγών, με αποτέλεσμα οι πρώτοι να αγνοούν τις ευκαιρίες απασχόλησης και οι δεύτεροι τις μεταβολές στις

συνθήκες της αγοράς.

Η αδυναμία ενός σημαντικού τμήματος των πολιτών να έχουν ικανοποιητική πρόσβαση στην αγορά εργασίας, όπως αναφέρεται παραπάνω, ενδεχομένως να ισοδυναμεί με την «καθήλωσή τους» σε καθεστώς άμεσης ή έμμεσης δουλείας. Ακόμη κι αν δεν συμβαίνει αυτό, η ανεπαρκής πρόσβασή τους συνιστά πλήγμα για μία εθνική οικονομία, αφού «η ελευθερία να μπαίνουν οι άνθρωποι στις αγορές, μπορεί να είναι, αυτή καθαυτή, σημαντική συμβολή στην ανάπτυξη, σχεδόν ανεξάρτητα από το τι μπορεί να κάνει ή να μην κάνει ο μηχανισμός της αγοράς για να προωθήσει την οικονομική μεγέθυνση, ή την εκβιομηχάνιση». Πάντως, η μη ισότιμη πρόσβαση σε μία αγορά (εργασίας ή άλλη) εξαιτίας των συνθηκών ζωής πολλών ανθρώπων, μεταφράζεται ευθέως σε περιορισμό της ελευθερίας τους. Όπως και σε οποιαδήποτε ανάλογη περίπτωση, ο λόγος του Sen ηχεί καίριος και καταλυτικός: «Η ελευθερία ως αξία απαιτεί ορισμένα πράγματα να λαμβάνονται σοβαρά για το λόγο αυτό (είτε εκτιμάται και για κάποιον άλλο λόγο είτε όχι). Η έννοια της ελευθερίας ως ενεργού δύναμης επίτευξης αυτού που κάποιος θα μπορούσε να επιλέξει αποτελεί σημαντικό μέρος της γενικής ιδέας περί της ελευθερίας» (Sen, 2004, σελ. 121).

Οι μακροοικονομικές ισορροπίες που παρατηρούνται στις σύγχρονες οικονομίες, μπορούν να «θεραπευτούν» μόνο με κρατική παρέμβαση. Οι αργές προσαρμογές της αγοράς εργατικού δυναμικού και των μισθών ή της αγοράς ξένου συναλλάγματος, αντιμετωπίζονται με αλλαγές στη νομισματική και δημοσιονομική πολιτική και στις πολιτικές εισοδήματος, δηλαδή με πολιτικές του κράτους.

Η προσπάθεια για την επίτευξη εθνικών στόχων εξάλλου, απαιτεί κεντρικό προσανατολισμό και καθοδήγηση και δεν μπορεί να αφεθεί στη λειτουργία των αγορών (παρά τα όποια θετικά τους χαρακτηριστικά), επειδή οι αγορές αδυνατούν να έχουν εποπτική εικόνα ταυτόχρονα όλων των τομέων που χρήζουν βελτιωτικών ρυθμίσεων.

Μία τέτοια προσπάθεια απαιτεί ακόμη, για λόγους ψυχολογικούς, την «επισφράγιση» της από το κράτος, δηλαδή τον θεσμό που εμπνέει τον μεγαλύτερο σεβασμό και κύρος στο συλλογικό υποσυνείδητο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση της επείγουσας άμβλυνσης των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων ως εθνικού στόχου. Συχνά οι αγορές είναι πολύ αποτελεσματικές ως προς

την επίτευξη ταχύρρυθμης οικονομικής μεγέθυνσης, με τις θετικές επιπτώσεις που αυτή συνεπάγεται (αύξηση ζήτησης και δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, δηλαδή ακριβώς ό,τι χρειάζονται περισσότερο οι αναπτυσσόμενες χώρες), όμως χαρακτηρίζονται σε αρχικό στάδιο και από τη συγκέντρωση των εισοδημάτων, αφού καθοδηγούνται από τους ήδη επιτυχημένους στον επιχειρηματικό κλάδο. Δίκαιη διανομή εισοδήματος, γίνεται μόνο με τη διατήρηση της οικονομικής ανάπτυξης σε υψηλούς ρυθμούς, για ικανό χρονικό διάστημα. Είναι δυνατόν όμως η άμβλυνση των εισοδηματικών και άλλων ανισοτήτων να επείγει τόσο, πού να είναι αδύνατη η αναμονή της κοινωνίας έως την επίλυση του προβλήματος από τις δυνάμεις της αγοράς. Στην περίπτωση αυτή απαιτείται κρατική παρέμβαση. Το ίδιο εξάλλου μπορεί να ισχύσει και «για άλλους στόχους, όπως η δημιουργία περισσότερων θέσεων απασχόλησης ή η μείωση της εξάρτησης από ξένα αγαθά, κεφάλαιο, τεχνολογία και ικανότητες. Ακόμα και η επιταχυνόμενη ανάπτυξη, την οποία συνήθως προάγουν καλά οι οικονομίες της αγοράς, μπορεί να απαιτεί παρεμβάσεις, αν οι αποταμιεύσεις είναι αρκετά χαμηλές».

6.8 Αλληλεξάρτηση και δημόσια αγαθά

Σύμφωνα με την κρατούσα «σχολή» των νεοφιλελεύθερων οικονομολόγων, δεν υπάρχει αγαθό που να μην μπορεί να θεωρηθεί αγοραίο. Όλα τα εμπορεύματα και γενικά οτιδήποτε επιδρά στην ευημερία μας, μπορεί να αγορασθεί και να πουληθεί στην αγορά. Η άποψη αυτή, αν και ιδιαίτερα δημοφιλής μετά το 1989 στις τάξεις των πολιτικών και ακαδημαϊκών ελίτ της Δύσης και του αναπτυσσόμενου κόσμου, ποτέ δεν έγινε πλήρως αποδεκτή ούτε από την επιστημονική κοινότητα, ούτε από την κοινωνία και τους πολιτικούς της εκπροσώπους, τουλάχιστον στις δημοκρατίες.

Ο Sen δεν ενστερνίζεται την παραπάνω κρατούσα άποψη, ισχυριζόμενος ότι ο μηχανισμός της αγοράς προσαρμόζεται καλύτερα και υπερέχει στην διάθεση των ατομικών αγαθών ειδικών απαιτήσεων και όχι συνολικά όλων των αγαθών ή υπηρεσιών. Ισχυρίζεται ότι ορισμένοι πολύ σημαντικοί για την ανάπτυξη των ικανοτήτων μας συντελεστές, «μπορεί να διατίθενται προς πώληση αποκλειστικά σε ένα άτομο και κάθε στιγμή. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα όταν εξετάζουμε τα αποκαλούμενα δημόσια αγαθά, τα οποία οι άνθρωποι καταναλώνουν μάλλον μαζί παρά ο καθένας

χωριστά» (Σεν, 2000, σ.173).

Πεδία όπου είναι εμφανής η εφαρμογή αυτής της αρχής, είναι η προστασία του περιβάλλοντος και η δημόσια φροντίδα υγείας. Είναι δυνατόν κάποιος να συμβάλλει οικονομικά σ' ένα πρόγραμμα για την αντιμετώπιση της ελονοσίας π.χ., αλλά δεν μπορεί να αγοράσει το δικό του μερίδιο από την προστασία από την ασθένεια αυτή, με τη μορφή ατομικού αγαθού (όπως αγοράζει ένα πουκάμισο π.χ.). Ένα περιβάλλον απαλλαγμένο από την ελονοσία είναι δημόσιο αγαθό, που καταναλώνεται απ' όλους μαζί.

Με την έννοια του δημόσιου αγαθού συνυφαίνονται άρρηκτα οι εξωτερικές οικονομίες: «Στην πραγματικότητα, αν καταφέρω με κάποιο τρόπο να οργανώσω εκεί όπου ζω ένα περιβάλλον απαλλαγμένο από την ελονοσία, τότε και ο γείτονάς μου θα έχει αυτό το απαλλαγμένο από την ελονοσία περιβάλλον, χωρίς να είναι υποχρεωμένος να το «αγοράσει» από οπουδήποτε».

Η συλλογιστική που εκτίθεται παραπάνω σχετικά με την περιορισμένη λειτουργικότητα του μηχανισμού της αγοράς σε ορισμένες περιπτώσεις και την ανάγκη παροχής δημόσιου αγαθού, εφαρμόζεται και σε άλλα πεδία, όπως η εθνική άμυνα, η δημόσια τάξη και η προστασία του περιβάλλοντος. Αφορά δε τα αμιγώς δημόσια αγαθά, δηλαδή αυτά που χαρακτηρίζονται από τα κάτωθι δύο στοιχεία, ή τουλάχιστον το ένα από αυτά:

α) Δεν μπορεί να αποκλειστεί κανείς από την χρησιμοποίησή τους (αδυναμία εφαρμογής της αρχής του αποκλεισμού).

β) Ο καθένας ξεχωριστά, αποκομίζει συγχρόνως υπηρεσία ίσης ποσότητας και ίδιας ποιότητας μ' αυτήν που παρέχεται συνολικά από το αγαθό (αρχή της αδιαιρετότητας). Στην πραγματικότητα, «κανένα από τα γνωστά δημόσια αγαθά δεν έχει την ικανότητα να εξυπηρετεί συγχρόνως απεριόριστο αριθμό καταναλωτών και μάλιστα με υπηρεσίες ίσης ποσότητας και ίδιας ποιότητας».

Η πλειονότητα των αγαθών βρίσκεται στον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ δημοσίων και ιδιωτικών αγαθών, παρουσιάζοντας χαρακτηριστικά και των δύο κατηγοριών. Λέγονται γι' αυτό το λόγο, ημιδημόσια αγαθά.

Στην περίπτωση αυτών των μικτών περιπτώσεων, εκτός από το προσωπικό όφελος αυτού που καταναλώνει το αγαθό, ωφέλειες διαχέονται και σ' όλη την κοινότητα. Ένα τέτοιο αγαθό είναι και η βασική εκπαίδευση, που η έλλειψή της

ταλανίζει ακόμη σημαντικά τμήματα του αναπτυσσόμενου κόσμου. Ο Sen επισημαίνει ότι το όφελος που προκύπτει απ' αυτήν υπερβαίνει το στενά προσωπικό όφελος του εκπαιδευόμενου ατόμου: Η αύξηση του αριθμού των εγγραμμάτων λειτουργεί σαν μοχλός οικονομικής ανάπτυξης και κοινωνικών αλλαγών. Τον κύριο ρόλο για την επέκταση της βασικής εκπαίδευσης τον «αναθέτει» στο κράτος (σε συνεργασία και με τις τοπικές αρχές όπου κρίνεται απαραίτητο κάτι τέτοιο), αφού ιστορικά έχει αποδειχθεί ο κρίσιμος ρόλος που μπορεί να διαδραματίσει. Αντλώντας ο ίδιος από την ιστορική γνώση, αποφαινεται χαρακτηριστικά: «Η ταχεία επέκταση της εκπαίδευσης στην παρελθούσα ιστορία των σημερινών πλούσιων χωρών – τόσο στη Δύση και την Ιαπωνία, όσο και στην υπόλοιπη ανατολική Ασία – στηρίχθηκε στο χαμηλό κόστος της δημόσιας εκπαίδευσης, σε συνδυασμό με τις κοινές δημόσιες ωφέλειές της» (Σεν, 2000, σ. 174).

Χρησιμοποιώντας την παραπάνω διαπίστωση, στηλιτεύει τις προσπάθειες υπονόμησης μίας αντίστοιχης διαδικασίας στις αναπτυσσόμενες χώρες, που δέχονται συστάσεις να στηριχθούν απόλυτα στην ελεύθερη αγορά ακόμη και στο θέμα της βασικής εκπαίδευσης. Και πάλι ο Sen ανατρέχει στον Adam Smith: «Με πολύ μικρή δαπάνη το δημόσιο μπορεί να διευκολύνει, μπορεί να ενθαρρύνει, μπορεί ακόμη και να επιβάλει σχεδόν στο σύνολο των ανθρώπων την αναγκαιότητα να αποκτήσουν αυτά τα πιο ουσιώδη τμήματα της εκπαίδευσης».

Η αντίδραση πάντως στις δημόσιες δαπάνες, δεν ξεκινάει στην πολύ πρόσφατη εποχή της «μονοκρατορίας» της αγοράς. Ο Galbraith είναι ιδιαίτερα εύγλωττος όταν περιγράφει την εχθρότητα του επιχειρηματικού κόσμου έναντι των δημοσίων υπηρεσιών, που εκδηλώθηκε συστηματικά αμέσως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν δηλαδή το κύρος του κράτους ήταν ιδιαίτερα ενισχυμένο στις Η.Π.Α. Αφού αναφέρει ότι «τους ιδιώτες διαπνέει ανέκαθεν η δυσπιστία απέναντι στο κράτος – ή τουλάχιστον απέναντι σε εκείνες τις δραστηριότητες του κράτους που δεν εξασφαλίζουν αγορές στους επιχειρηματίες και δεν τους βοηθούν να προωθήσουν τις απαραίτητες έρευνες και εργασίες ανάπτυξης....», συμπληρώνει με έμφαση ότι, στην περίπτωση που μεγαλώνει το κύρος των δημοσίων λειτουργιών από την επιτυχή ανάμειξή τους στα θέματα δημοσίου συμφέροντος (παιδεία, υγεία, κοινωνική ευημερία), «οι επιχειρηματίες μοιραία αντιδρούν με τον ισχυρισμό πως το κράτος είναι ένας μηχανισμός που δεν είναι παραγωγικός και που κατά βάθος είναι στείρος σαν την πόρνη» (Galbraith, 1969/1970, σσ.190-191).

Συνοψίζοντας ο Sen την αναφορά του στα δημόσια (και ημιδημόσια) αγαθά και την επίδρασή τους στη λειτουργικότητα της κοινωνίας, υπογραμμίζει ότι το επιχείρημα για την διάθεσή τους συμπληρώνει την επιχειρηματολογία υπέρ των παροχών για την ανάπτυξη βασικών δυνατοτήτων του πολίτη (στοιχειώδης περίθαλψη, βασική εκπαίδευση). Ως προς τη δικαιολόγηση επομένως της δημόσιας ενίσχυσης, εκτός από τους λόγους ισοτιμίας μπορεί κάποιος να επικαλεστεί και τις (αποδεδειγμένης ορθότητας) εκτιμήσεις για την αύξηση της αποδοτικότητας.

6.9 Παροχή δημοσίων υπηρεσιών και κίνητρα

Στη συζήτηση για την αναγκαιότητα των δημοσίων δαπανών, καταγράφονται και ισχυρά επιχειρήματα εναντίον τους. Τα επιχειρήματα αυτά επικεντρώνονται σε δύο κυρίως ζητήματα: Στην υπέρμετρη δημοσιονομική επιβάρυνση («ο φόβος για τα δημοσιονομικά ελλείμματα και τον πληθωρισμό στοιχειώνει τις σύγχρονες συζητήσεις για την οικονομική πολιτική...») και τον πιθανό επηρεασμό των ατομικών κινήτρων, ως προς την ανάληψη πρωτοβουλίας και την εργασιακή προσπάθεια γενικότερα. Το ζήτημα των κινήτρων απασχολεί ιδιαίτερα το Sen.

Όσον αφορά στο «κλασικό» επιχείρημα περί αποδυνάμωσης των κινήτρων για εργασία από τυχόν υψηλά επιδόματα ανεργίας, ο συγγραφέας αντιτείνει ότι οι λόγοι αναζήτησης εργασίας δεν περιορίζονται μόνο στην απόκτηση εισοδήματος, αλλά ποικίλουν. Επομένως, μία πολιτική που θα στόχευε στην μερική αναπλήρωση της απώλειας μισθού δεν θα ήταν τόσο ισχυρό αντικίνητρο για αναζήτηση εργασίας, όπως συχνά θεωρείται. Επισημαίνει ακόμη ότι δεν υπάρχουν μέχρι στιγμής επαρκή στοιχεία για τις επιπτώσεις των επιδομάτων ανεργίας στα κίνητρα για εργασία.

Παρόλα αυτά, οι περιορισμοί των οικονομικών πόρων κάνουν και τον ίδιο να αντιμετωπίζει γενικά με σκεπτικισμό το ζήτημα των κινήτρων. Αρνείται να συμμεριστεί την άποψη για «αναπαλλοτροίωτο δικαίωμα των πολιτών στις βασικές κοινωνικές υπηρεσίες», τονίζοντας ότι, ακόμη και στην περίπτωση των δωρεάν υπηρεσιών υγείας και παιδείας, μπορούν να τίθενται ερωτήματα σχετικά με το πραγματικό εύρος της ανάγκης των ωφελουμένων και την πιθανή δυνατότητά τους να πληρώσουν για τις υπηρεσίες αυτές. Το ζήτημα των κινήτρων πάντως, πρέπει να αντιμετωπιστεί διεξοδικά «έστω και μόνο επειδή η έκταση της κοινωνικής

υποστήριξης που θα μπορούσε να παρέχει μία κοινωνία πρέπει να εξαρτάται εν μέρει από τα κόστη και τα κίνητρα» (Σεν, 2000, σσ. 175-176).

6.10 Κίνητρα, δυνατότητες και λειτουργίες

Η αντιμετώπιση του προβλήματος των κινήτρων, παραμένει ένα σοβαρό ζήτημα στο πεδίο της δημόσια πολιτικής. Έχει αποδειχθεί εξαιρετικά δύσκολο να υπάρξει συμφωνία για την υιοθέτηση κοινώς αποδεκτών δεικτών για τη στέρηση, χωρίς κάποια επίπτωση στα κίνητρα. Ακόμη όμως και αν οι επιπτώσεις στα κίνητρα πρέπει να θεωρηθούν δεδομένες, «η έκταση των επιπτώσεων στα κίνητρα μπορεί να ποικίλλει ανάλογα με τη φύση και τη μορφή των χρησιμοποιούμενων κριτηρίων».

Πριν την παράθεση οποιουδήποτε κριτηρίου και επιχειρήματος, ο συγγραφέας υπενθυμίζει ότι η δημόσια πολιτική (όπως και γενικά η πολιτική) είναι η τέχνη του εφικτού και ότι την αλήθεια αυτή οφείλουμε να τη λαμβάνουμε σοβαρά υπόψη μας κατά τον συνδυασμό θεωρητικής ανάλυσης και ρεαλιστικής ανάγνωσης αυτού που είναι πρακτικά εφικτό. Στην προσπάθεια αυτή για την προσέγγιση του εφικτού, θεωρεί ότι το εισόδημα δεν μπορεί να είναι το επαρκέστερο κριτήριο, αφού έχει εργαλειακή μόνο σημασία και είναι οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που προσδιορίζουν την παράγωγη αξία του.

Επιπροσθέτως, σε πολλές αναπτυσσόμενες χώρες συχνά αποκρύπτεται το πραγματικό εισόδημα, με αποτέλεσμα τη δημιουργία στρεβλώσεων στο πεδίο των κινήτρων. Οι στρεβλώσεις αυτές μπορούν να αντιμετωπιστούν σε μεγάλο βαθμό, εάν εστιάσουμε στις λειτουργίες και τις δυνατότητες των ατόμων. Η πεποίθηση αυτή του Sen, βασίζεται στους κάτωθι λόγους:

Είναι ελάχιστα πιθανό να υπάρχουν άνθρωποι πρόθυμοι να αρνηθούν την εκπαίδευση, τις καλές υπηρεσίες υγείας ή την απαραίτητη τροφή, για λόγους στρατηγικούς. Έχουν παρατηρηθεί μερικές μόνο εξαιρέσεις του κανόνα, όπως π.χ. οικογένειες που αφήνουν κάποιο παιδί τους σε κατάσταση ασιτίας για να λάβουν κρατική υποστήριξη σε τρόφιμα, όμως οι περιπτώσεις αυτές σπανίζουν.

Οι παράγοντες που προκαλούν μερικές βασικές λειτουργικές στέρσεις, συχνά είναι πολύ βαθύτεροι από την έλλειψη επαρκούς εισοδήματος και μη τροποποιήσιμοι. Μία φυσική αναπηρία, η γήρανση, προκαταλήψεις που σχετίζονται με την ανισότητα

των δύο φύλων, συνιστούν λόγους περιορισμού των ικανοτήτων των ατόμων, επειδή είναι έξω από τον έλεγχό τους και επομένως δεν επιδέχονται οιαδήποτε τροποποίηση. Αυτό ακριβώς το χαρακτηριστικό τους περιορίζει σημαντικά τις στρεβλώσεις κινήτρων, που μπορούν να προκληθούν από επιδοτήσεις εστιασμένες σε τροποποιήσιμα γνωρίσματα.

Οι δυνητικοί αποδέκτες προβαίνουν στις διάφορες επιλογές τους μετά από σύνθετους υπολογισμούς, που υπερβαίνουν τη μονολιθική εκτίμηση του παράγοντα «εισόδημα». Οι υπολογισμοί αυτοί συμπεριλαμβάνουν λειτουργίες και δυνατότητες (και την συνακόλουθη ποιότητα ζωής που συνεπάγονται), καθώς και το ανθρώπινο κόστος που θα καταβληθεί για το πρόσθετο εισόδημά τους. Σύμφωνα με τον Sen, οι ευρύτεροι αυτοί υπολογισμοί προσφέρονται ως ένα έξυπνο «εργαλείο» δημόσιας επιλογής, αφού «η αξιολόγηση της δημόσιας πολιτικής, η οποία γίνεται βάσει μεταβλητών που είναι πιο κοντά στα ενδιαφέροντα απόφασης των ατόμων, είναι δυνατόν να χρησιμοποιεί τις προσωπικές αποφάσεις ως μηχανισμό επιλογής». Αναφέρεται σχετικά το παράδειγμα της παροχής εργασίας για την ανακούφιση πληθυσμών πληγέντων από λιμούς. Οι ευκαιρίες απασχόλησης που προσφέρονται στην περίπτωση αυτή, θα χρησιμοποιηθούν από ανθρώπους που έχουν πραγματικά ανάγκη την – συνήθως χαμηλή – αμοιβή που προσφέρουν τα κρατικά προγράμματα και μάλιστα σε ιδιαίτερα σκληρές συνθήκες. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται ευχερέστερα ο εντοπισμός των αρτιμελών πολιτών που πραγματικά έχουν ανάγκη ενίσχυσης, μειώνοντας σημαντικά τον κίνδυνο κατασπατάλησης των δημοσίων πόρων.

Τέλος, όταν δίνεται έμφαση στην έλλειψη δυνατοτήτων αντί του χαμηλού εισοδήματος, τονίζεται με άμεσο τρόπο η ανάγκη δημόσιας παροχής υπηρεσιών υγείας, εκπαιδευτικών προγραμμάτων κλπ. Ο συγγραφέας χαρακτηρίζει τις υπηρεσίες αυτές «μη μεταβιβάσιμες και μη εμπορεύσιμες» - η δε χρησιμότητά τους αντιστοιχίζεται μόνο με πραγματικές ανάγκες. Αυτός ο τρόπος παροχής υπηρεσιών βάσει των δυνατοτήτων, επίσης συντείνει σε μία ευκολότερη και ακριβέστερη στοχοθέτηση.

6.11 Στοχοθέτηση και έλεγχος των ιδίων πόρων.

Η τάση που έχει επικρατήσει τις τελευταίες δεκαετίες στο πεδίο της παροχής δημοσίων υπηρεσιών, είναι να δίνεται έμφαση στον έλεγχο των ιδίων πόρων των πολιτών. Ο στόχος είναι προφανής και διττός: αφενός να μειωθεί η δημοσιονομική επιβάρυνση και αφετέρου η κάλυψη των αναγκών μεγαλύτερου αριθμού απόρων με το ίδιο ποσό δημόσιας βοήθειας, εάν οι ανήκοντες στα πιο εύπορα στρώματα υποχρεωθούν να πληρώσουν για τη δική τους ωφέλεια.

Η επίτευξη ενός ακριβούς ελέγχου των ιδίων πόρων παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες. Αυτές αφορούν την ύπαρξη ή όχι έγκυρων πληροφοριών σχετικά με: α) τη φυσική μειονεξία κάποιου και β) τις οικονομικές του συνθήκες. Όσον αφορά το πρώτο ζήτημα, οι πιθανότητες στρέβλωσης μειώνονται σημαντικά με τη μέθοδο της άμεσης διάγνωσης (π.χ. που πιστοποιεί π.χ. κάποια ασθένεια ή αναπηρία) και την παροχή της κοινωνικής στήριξης με τη μορφή ειδικών και μη μεταβιβάσιμων υπηρεσιών (π.χ. για θεραπεία του συγκεκριμένου ατόμου από την ασθένεια που πάσχει).

Σε ό,τι αφορά όμως το δεύτερο ζήτημα, που συναρτάται με τη διακρίβωση των πραγματικών απόρων αφενός και των όσων έχουν δυνατότητα πληρωμής αφετέρου, τα πράγματα εμφανίζονται συγκεχυμένα, αφού σε μεγάλο αριθμό χωρών είναι ιδιαίτερα προβληματική η άντληση αξιόπιστων πληροφοριών για το εισόδημα. Ένα σύστημα σκιαγράφησης του προβλήματος της έλλειψης δυνατοτήτων που δεν προϋποθέτει έλεγχο των ιδίων πόρων είναι το δυτικοευρωπαϊκό, που τις προηγούμενες δεκαετίες έλαβε τη μορφή «γενικού εθνικού συστήματος υγείας», προσβάσιμου από όλους τους έχοντες ανάγκη ιατρικών υπηρεσιών. Το εν λόγω σύστημα δεν αντιμετωπίζει τη διαίρεση μεταξύ πλούσιων και φτωχών, αν και καθιστά ευκολότερη τη συγκέντρωση πληροφοριών. Όσο για το αμερικανικό Medicaid, προσπαθεί να ανταπεξέλθει και στα δύο καθήκοντα, σε περισσότερο περιορισμένη κλίμακα. Γενικά μία φιλόδοξη (και επιβεβλημένη κοινωνικά) προσπάθεια «στοχοποίησης» των πολιτών που έχουν ανάγκη δημόσιας υποστήριξης, οφείλει να λαμβάνει υπόψη της το ενδεχόμενο υπονόμυσής της από τους κάτωθι παράγοντες:

1. Στρέβλωση πληροφοριών.

Σύμφωνα με το Sen είναι σχεδόν δεδομένη η διάπραξη λαθών, κατά την

προσπάθεια να αποκλειστούν από το σύστημα της δημόσιας υποστήριξης αυτοί που θα επιχειρήσουν την εξαπάτησή του. Εξαιτίας της ασυμμετρίας των πληροφοριών, ένας αριθμός πραγματικά άπορων (και επομένως δικαιούχων) είναι πολύ πιθανό ότι τελικά θα αποκλειστεί. Επίσης άλλα άτομα της ίδιας κατηγορίας θα αποθαρρυνθούν τελικά και δεν θα διεκδικήσουν τη δημόσια παροχή.

2. Στρέβλωση κινήτρων.

Αυτή προκαλείται όταν η προϋπόθεση για τη χορήγηση της υποστήριξης συνδέεται με μία μεταβλητή ελεύθερα προσαρμοζόμενη, μέσω της αλλαγής της οικονομικής συμπεριφοράς (π.χ. εισόδημα). Η επίγνωση κάποιου ότι μπορεί να χάσει την υποστήριξη αν το εισόδημά του υπερβαίνει κάποιο συγκεκριμένο όριο, ενδεχομένως να τον αποτρέψει από την ανάληψη οικονομικών δραστηριοτήτων. Η απώλεια από αυτές τις δραστηριότητες, πρέπει να συμπεριλαμβάνεται στο κοινωνικό κόστος που επιφέρουν οι συμπεριφορικές αλλαγές.

3. Επίδραση στον αυτοσεβασμό (κοινωνικό στίγμα).

Σε αντίθεση με πολιτικούς και διανοητές που θεωρούν μάλλον «περιθωριακή» και ήσσονος σημασίας την αίσθηση του αυτοσεβασμού, ο Sen (όπως και ο Rowls) αποδίδει σ' αυτήν ιδιαίτερη σημασία. Σύμφωνα με τη δική του άποψη, η ένταξη κάποιου - ως αποδεδειγμένα φτωχού - σ' ένα σύστημα δημόσιας υποστήριξης, είναι διαδικασία αμφίσημη για τον ίδιο: από τη μία πλευρά τον αναμένει μία «ειδική ευεργεσία», αλλά από την άλλη μειώνεται και ο αυτοσεβασμός του και ο σεβασμός των άλλων για εκείνον. Στην περίπτωση αυτή πιθανόν να προκληθεί στρέβλωση στην αναζήτηση της δημόσιας βοήθειας, αφού ο «στιγματισμένος» θα αποφύγει την προσφυγή σ' αυτήν υπό το βάρος των συναισθημάτων του.

4. Διοικητικό κόστος, εναλλακτικό κόστος και διαφθορά.

Η δαπάνη πόρων και οι γραφειοκρατικές καθυστερήσεις είναι αναπόφευκτες μορφές διοικητικού κόστους. Ακόμη, η ευρεία δημοσιοποίηση στοιχείων της έρευνας, προκαλεί απώλεια της ιδιωτικής ζωής και της αυτονομίας. Ένας κίνδυνος τέλος που ελλοχεύει στην όλη διαδικασία είναι η πιθανότητα διαφθοράς.

5. Δυνατότητα πολιτικής στήριξη και ποιότητα.

Ένα ακόμη πρόβλημα που καταγράφεται, είναι η αδυναμία των πραγματικά φτωχότερων στρωμάτων του πληθυσμού να στηρίζουν πολιτικά τα προγράμματα

υποστήριξής τους. Το ιδιαίτερο αυτό χαρακτηριστικό της πολιτικής σκηνής παγκόσμια, χρησιμοποιείται από πολλούς ως επιχείρημα για την υιοθέτηση ‘καθολικών’ προγραμμάτων ευρύτερης υποστήριξης, που θα παρείχαν και τη δυνατότητα ισχυρότερης πολιτικά ‘φωνής’ των δικαιούχων (Σεν, 2000, σσ. 179-182).

Την επιτακτικότητα της ανάγκης να ενισχυθούν οι πραγματικά φτωχοί, υπογραμμίζουν και άλλοι ερευνητές, που επισημαίνουν ότι «η φτώχεια είναι χειρότερη σε μία κοινωνία όπου οι άλλοι πλουτίζουν» (το τελευταίο στοιχείο αποτελεί υπενθύμιση για τις διαρκώς εντεινόμενες ανισότητες – και- στο εσωτερικό των περισσοτέρων χωρών). Επεξηγούν δε σχετικά, ότι είναι όχι μόνο από ψυχολογική άποψη χειρότερη, αλλά και από την άποψη των υλικών συνθηκών διαβίωσης (ή εξαθλίωσης). Όταν αλλάζει το επίπεδο του συνολικού εισοδήματος μίας κοινωνίας, λαμβάνει χώρα και αλλαγή στα αγαθά και τις υπηρεσίες που παρέχονται. Έτσι η θέση των φτωχών συνεχώς επιδεινώνεται, αφού, είτε δεν είναι διαθέσιμα πλέον τα αγαθά που κατανάλωναν, είτε είναι ακριβότερα τα υποκατάστατά τους. Αυτή η μεταβλητή σύνθεση των αγαθών παράλληλα με την αλλαγή του μέσου εισοδήματος, «διαψεύδει την πεποίθηση, τόσο για τις ανεπτυγμένες, όσο και για τις αναπτυσσόμενες χώρες, ότι η έντονη οικονομική μεγέθυνση είναι προτιμότερη από την άμεση ανακατανομή του εισοδήματος, όχι μόνο για τους πλούσιους, αλλά και για τους φτωχούς» (Frances et al, 2004, σελ. 432), (Σεν, 2000, σσ. 156-192), (Δεβενές, 2008).

Κεφάλαιο 7: Κριτική στη θεωρία του Amartya Sen

7.1 Η κριτική του Vincente Navarro

Σύμφωνα με την κριτική του Vicente Navarro, στο άρθρο του *Development and Quality of Life: a critique of Amartya Sen's Development as Freedom*, ο πρωταρχικός σκοπός του Sen είναι να αντικρούσει την ευρέως διαδεδομένη άποψη, συνεχώς αναπαραγόμενη από την Παγκόσμια Τράπεζα, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, το Λευκό Οίκο, τον Οργανισμό Διεθνούς Ανάπτυξης των Ηνωμένων Πολιτειών και πολλούς άλλους διεθνείς οργανισμούς, πως ο καλύτερος τρόπος για να

αναπτυχθεί μια χώρα, είναι να αυξήσει τους ρυθμούς της οικονομικής της ανάπτυξης. Είναι γνωστό ότι υπάρχουν διαφορές μεταξύ των οργανισμών και των ιδρυμάτων αυτών για τις πολιτικές που θα πρέπει να εφαρμοστούν. Είναι επίσης γνωστή η αυξανόμενη απόκλιση μεταξύ της Παγκόσμιας Τράπεζας και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου για τα μέτρα επίτευξης της ανάπτυξης, αλλά οι δύο αυτοί οργανισμοί έχουν την κοινή τοποθέτηση ότι σε μια ραγδαία αυξανόμενη οικονομία, οτιδήποτε παράγεται στην κορυφή της πυραμίδας διαχέεται σε όλα τα μέλη, ωφελώντας την πλειοψηφία του λαού μιας χώρας. Η άποψη αυτή, η οποία έχει υιοθετηθεί ως δόγμα, είναι αυτό που αποκαλεί ο Amartya Sen 'συμβατική γνώση των υπέρμαχων της οικονομικής ανάπτυξης'. Θα πρέπει εδώ να επισημάνουμε ότι η συμβατική αυτή γνώση, έχει γίνει αντικείμενο κριτικής από την απαρχή της.

Η πρώτη έρευνα του Navarro το 1960, είχε ως αντικείμενο τον αντίκτυπο του επονομαζόμενου 'οικονομικού θαύματος' της Βραζιλίας, στην ποιότητα ζωής του λαού αυτής της χώρας. Η οικονομική βιβλιογραφία της περιόδου 1968-1981, κατά την οποία η Βραζιλία είχε έναν πολύ υψηλό ρυθμό ανάπτυξης, είχε κατακλυστεί από εξυμνητικά άρθρα για την οικονομία της χώρας αυτής. Η οικονομία της Βραζιλίας πράγματι έδειχνε να τα πηγαίνει πολύ καλά. Αλλά τι γινόταν με το λαό της; Τα δεδομένα που μελέτησε και εξέδωσε ο Navarro έδειχναν ότι ενώ η οικονομία πήγαινε καλά, δεν συνέβαινε το ίδιο και με τους ανθρώπους. Η παιδική θνησιμότητα αυξανόταν αντί να μειώνεται, όπως θα περίμενε κανείς αν η οικονομική μεγέθυνση ωφελούσε όλους τους Βραζιλιάνους. Η παιδική θνησιμότητα αυξήθηκε ραγδαία από 70 θανάτους ανά 1000 γεννήσεις σε 92 ανά 1000 γεννήσεις. Αυτή η αύξηση του ποσοστού δεν μπορούσε να οφείλεται στη βελτίωση του συστήματος συλλογής πληροφοριών στη Βραζιλία. Μετά από έλεγχο της πιθανότητας αυτής διαπιστώθηκε ότι δεν συνέβησαν σημαντικές αλλαγές στον τομέα αυτό. Ο λόγος της ραγδαίας ανάπτυξης της παιδικής θνησιμότητας έπρεπε να αναζητηθεί αλλού, ήτοι στη γενική υποβάθμιση της ποιότητας ζωής (ως προς το διαθέσιμο προς κατανάλωση εισόδημα) της πλειοψηφίας του Βραζιλιάνικου πληθυσμού, συνοδευόμενης από μια σημαντική πτώση των δημοσίων δαπανών κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής.

Αυτές οι μεταβλητές ήταν η ρίζα του προβλήματος: μια ουσιαστική αναδιανομή του πλούτου και του εισοδήματος στη Βραζιλία κατά τη διάρκεια του οικονομικού θαύματος, μια αναδιανομή όχι από πάνω προς τα κάτω, αλλά από κάτω προς τα πάνω. Η λεπτομερής ανάλυση αποδεικνύει αυτό που συνέβαινε: οι ομάδες

των ανώτερων εισοδημάτων πήγαιναν πάρα πολύ καλά· τα εισοδήματά τους αυξάνονταν τόσο ραγδαία που ενώ το εισόδημα της πλειοψηφίας μειωνόταν, το κατά κεφαλήν Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν της Βραζιλίας αυξανόταν δραματικά. Παρά τη διάχυση των πόρων προς τα κάτω, η Βραζιλία παρουσίαζε μια αναρρόφηση των πόρων από κάτω προς τα πάνω, πτωχεύοντας και υποβαθμίζοντας την ποιότητα ζωής των Βραζιλιάνων στα κατώτερα στρώματα, όπως καταδείκνυε η παιδική θνησιμότητα.

Σε πολλά σημεία στο βιβλίο του, ο Sen αναφέρει με σαφήνεια ότι ο πρωταρχικός σκοπός της ανάπτυξης είναι η ελευθερία: η ελευθερία είναι ο στόχος της ανάπτυξης (αυτό που αποκαλεί συστατικό ρόλο της ελευθερίας), με την οποία εννοεί τη δυνατότητα ανάπτυξης του δυναμικού των ανθρώπων, ανεπηρέαστου από συνθήκες που είναι εκτός ελέγχου τους. Η ελευθερία, έτσι, περιγράφεται ως ανάπτυξη των ανθρωπίνων δυνατοτήτων. Αλλά για τον Sen είναι κάτι παραπάνω από σκοπός της ανάπτυξης· είναι επίσης το μέσον για την επίτευξη της ανάπτυξης. Συνεπώς θεωρεί την ελευθερία ως σκοπό και μέσο της ανάπτυξης, καθώς ορίζει ως ‘εργαλειακούς’ τους πέντε τύπους ελευθερίας που εξετάσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο.

Σύμφωνα με τον Navarro, η περιγραφή των πέντε ‘εργαλειακών ελευθεριών’ του Sen θυμίζει τις πέντε ελευθερίες που διетύπωσε ο Ρούσβελτ κατά την εξαγγελία του για το ‘New Deal’, μια μεταρρύθμιση προς ένα καλύτερο μέλλον: ελευθερία από την πείνα, ελευθερία από την άγνοια και την ασθένεια, ελευθερία αυτοδιοργάνωσης και ψήφου, ελευθερία πολιτικών επιλογών και ελευθερία από την ανάγκη. Αυτές οι ελευθερίες αργότερα κατεγράφησαν στην Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα των Ηνωμένων Εθνών, η οποία ρητά αναφέρεται στο δικαίωμα ζωής και ελευθερίας (εννοώντας ως ελευθερία το δικαίωμα αυτοδιοργάνωσης και γνώμης), καθώς και στα κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα (συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος για εργασία και δίκαιο μισθό, του δικαιώματος για υγεία και περίθαλψη, του δικαιώματος για εκπαίδευση και του δικαιώματος για ασφαλή σύνταξη). Μια ειδοποιός διαφορά, παρά ταύτα, μεταξύ των πέντε ελευθεριών του Ρούσβελτ και των πέντε ‘εργαλειακών’ ελευθεριών του Sen, είναι ότι ο Ρούσβελτ είχε ιεραρχήσει τις ελευθερίες. Ήταν ξεκάθαρο για το Ρούσβελτ (στο μήνυμά του στο Κογκρέσο στις 11 Ιανουαρίου του 1944) ότι ‘οι φτωχοί άνθρωποι δεν είναι ελεύθεροι’ εννοώντας ότι τα κοινωνικά-οικονομικά δικαιώματα είναι προϋπόθεση για την πλήρη υλοποίηση των

πολιτικών δικαιωμάτων. Δεν υπάρχει όμως τέτοια ιεράρχηση προτεραιοτήτων στην λίστα του Sen.

Ο Sen αναφέρεται συχνά στη σχέση μεταξύ των πέντε ελευθεριών του, αλλά δε θεσπίζει μια ιεραρχική κλίμακα των μεταξύ τους σχέσεων. Ο Sen ασκεί κριτική σ'αυτούς που θεωρούν τα πολιτικά δικαιώματα ως ανεξάρτητα των κοινωνικο-οικονομικών. Επίσης αμφισβητεί όσους πιστεύουν ότι η αφαίρεση των πολιτικών δικαιωμάτων μπορεί να χρειάζεται σε αναπτυσσόμενες χώρες για την προώθηση των κοινωνικών-οικονομικών δικαιωμάτων. Όμως, έχοντας θεμελιώσει την ανάγκη για τα δικαιώματα αυτά και την αλληλεξάρτηση μεταξύ τους, πουθενά δεν εξηγεί τη φύση της σχέσης των δικαιωμάτων ή τους λόγους της αλληλεξάρτησής τους. Μόνο μία φορά δηλώνει ρητά ότι οι βασικές ανάγκες, όπως το δικαίωμα για τους ελάχιστους πόρους, οι οποίοι είναι απαραίτητοι για να ζήσει κανείς, υπερέχουν της ελευθερίας.

Στις ελλείψεις του ίσως μπορεί κανείς να εντοπίσει την υποτίμηση της κυρίαρχης σημασίας του εισοδήματος, καθώς και αυτό που αποτελεί το ισχυρό σημείο του Ρολς, τον προσδιορισμό των «πρωταρχικών αγαθών» και κατά συνέπεια και της ισότητας ως σύνολο δικαιωμάτων και όχι μόνο ως σχέση μεταβλητών. Μια άλλη έλλειψη, απορρέουσα από τις προηγούμενες (αν και ο ίδιος θα μπορούσε να υποστηρίξει πως ενυπάρχει άρρητα στο συνολικό του έργο), αποτελεί η απουσία σύνδεσης του αιτήματος της ισότητας με ένα συνολικό αίτημα κοινωνικής δικαιοσύνης και χειραφέτησης. Ο Sen θεσπίζει αυτήν την προτεραιότητα ασκώντας κριτική στον Ρολς για την άποψή του πως η ατομική ελευθερία είναι η πιο σημαντική νόρμα σε μια δίκαιη κοινωνία. Δικαίως αμφισβητεί αυτήν την προτεραιότητα, επισημαίνοντας το γεγονός – το οποίο ουδέποτε λαμβάνει υπόψιν του ο Ρολς – πως για να είναι κανείς ελεύθερος, πρώτα πρέπει να είναι ζωντανός. Παρά την παρατήρηση αυτή, ο Sen ποτέ δε θεσπίζει τη σχέση μεταξύ των ελευθεριών του ή τη δύναμη που τις κινεί. Αυτό ίσως είναι ένα από τα μεγαλύτερα ελαττώματα στην εργασία του.

Μια άλλη μεγάλη αδυναμία, που σχετίζεται με την πρώτη, είναι η απουσία μιας θεωρίας που θα συσχετίζει τις πέντε ελευθερίες. Από αυτή την άποψη, ο Sen κινείται μέσα στην κλασική οικονομική παράδοση, βασιζόμενη στον Adam Smith, κατά την οποία το άτομο είναι αντικείμενο και υποκείμενο της ανάλυσης, χωρίς να υπάρχουν πουθενά τα συλλογικά όργανα ή παράγοντες όπως οι κοινωνικές τάξεις, ούτε κάποια ανάλυση για τις δυνάμεις που σχηματίζουν τους συλλογικούς παράγοντες, όπως για παράδειγμα η εκμετάλλευση ή η κυριαρχία. Σύμφωνα με το

Sen, η αγορά είναι η κύρια δύναμη αλλαγής και βελτίωσης – υποκείμενη βεβαίως στην πρακτική παρέμβαση και ρύθμιση από το κράτος, το οποίο πρέπει να διορθώσει τις ατέλειες της αγοράς και να επενδύσει στους ανθρώπους, ώστε να εμπλουτίσει το ανθρώπινο δυναμικό και να αυξήσει τη δύναμη και την ικανότητα της επιτυχίας στην αγορά.

Θέματα, όμως, όπως η εξουσία και πώς αυτή αναπαράγεται δεν εξετάζονται σχεδόν καθόλου. Αυτό που προκαλεί έκπληξη είναι πως σε ένα έργο στο οποίο η ελευθερία και η δημοκρατία έχουν κεντρική θέση, λείπει η ανάλυση για την πολιτική διάσταση της ανάπτυξης. Ο ορισμός του Sen για τη δημοκρατία είναι συνεπώς γενικός και για τη δικτατορία κάπως αδρός. Για παράδειγμα, μια από τις καίριες θέσεις του υπέρ της δημοκρατίας, συχνά επαναλαμβανόμενης σε πολλά σημεία του βιβλίου, είναι ότι ‘καμία δημοκρατική χώρα δεν υπέφερε ποτέ από λιμούς’, διότι οι δημοκρατικές κυβερνήσεις φοβούνται πως οι μαζικές κινητοποιήσεις που θα προκαλούσαν οι λιμοί θα τις ανέτρεπαν. Η βιωσιμότητα μιας τέτοιας άποψης μπορεί να εξαρτάται από το πώς ορίζουμε τους όρους ‘δημοκρατική χώρα’ και ‘λιμός’. Χρησιμοποιώντας τους ορισμούς του Sen, θα πρέπει να καταλήξουμε ότι ακόμη και σε εμπειρικές βάσεις, η άποψη δεν είναι βιώσιμη. Για παράδειγμα στο Μπαγκλαντές, οι άνθρωποι υπέφεραν από λιμούς, παρά το ότι ήταν μια δημοκρατική χώρα σύμφωνα με τον ορισμό του ίδιου.

Η διατύπωση των πέντε εργαλειακών ελευθεριών χωρίς την επεξήγηση του πλαισίου στο οποίο υπάρχουν και αλληλεπιδρούν οι ελευθερίες αυτές, αποδυναμώνει σημαντικά την ανάλυση του Sen. Αυτή η αδυναμία πηγάζει από την επιφύλαξή του να επικεντρωθεί στις πηγές της εξουσίας σε μια κοινωνία και πώς η εξουσία αυτή αναπαράγεται.

Άλλο ένα σημείο που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι ενώ η εξουσία αναπαράγεται σε πολλά επίπεδα, το κράτος, έχει κεντρικό ρόλο. Πράγματι ο ίδιος ο Adam Smith, βασικό σημείο αναφοράς του Sen, έγραψε, στο βιβλίο του ‘Ο Πλούτος των Εθνών’, ότι «η πολιτική κυβέρνηση, ενώ θεσπίζεται για την προστασία της ιδιοκτησίας, στην πραγματικότητα θεσπίζεται για την προστασία των πλουσίων από τους φτωχούς, ή αυτών που έχουν κάποια ιδιοκτησία από αυτούς που δεν έχουν καθόλου». Ο ορισμός του Smith είναι πολύ ευρύς και απλουστευτικός. Καθώς όμως η πραγματικότητα είναι πιο περίπλοκη και το κράτος είναι μια σύνθεση δομών και σχέσεων εξουσίας, η κατανόηση των σχέσεων της ταξικής εξουσίας είναι απαραίτητη

για την κατανόηση της φύσης του κράτους. Το κράτος έχει καίριο ρόλο στην αναπαραγωγή των ταξικών σχέσεων σε κάθε κοινωνία. Η κρατική και ταξική εξουσία δεν είναι άσχετες μεταξύ τους. Η εξουσία, και μάλιστα η ταξική, είναι αυτή που δίνει νόημα στις ελευθερίες που περιγράφει ο Sen. Όταν η ιδιοκτησία της γης, η γνώση, ή η οργάνωση συγκεντρώνονται σε λίγα χέρια, μπορούμε να προβλέψουμε σοβαρούς περιορισμούς στα πολιτικά και κοινωνικοοικονομικά δικαιώματα. Η ταξική εξουσία αποκτάται και με την έκφραση πολιτικών εγχειρημάτων – και η απουσία κάθε συζήτησης γι’ αυτό το θέμα είναι η μεγαλύτερη παράλειψη στην εργασία του Sen.

Η παράλειψη αυτή είναι κάτι παράξενο, δεδομένης της σημασίας που δίνει στη δημοκρατία ως σκοπό και μέσο της ανάπτυξης. Η δημοκρατία και η ελευθερία είναι, όπως η αγάπη, έννοιες υποκειμενικές, των οποίων η σημασία έγκειται στις πεποιθήσεις αυτών που τις εκφράζουν. Όπως διεκήρυττε ο Λίνκολν «όλοι μιλούμε για δημοκρατία, αλλά χρησιμοποιώντας την ίδια λέξη, δεν εννοούμε το ίδιο πράγμα. Για κάποιους η δημοκρατία είναι να κάνουν ότι θέλουν με τον εαυτό τους και τα προϊόντα της εργασίας τους, ενώ για άλλους η ίδια έννοια μπορεί να σημαίνει να κάνουν ότι θέλουν τους άλλους ανθρώπους και την εργασία άλλων».

Εδώ υπάρχουν δυο, όχι μόνο διαφορετικές αλλά και ασύμβατες, διαστάσεις, που ονομάζονται και οι δύο “ελευθερία”. Και οι δύο πλευρές ορίζουν τις διαστάσεις αυτές με διαφορετικά και ασύμβατα ονόματα – ελευθερία και τυραννία. Ο βοσκός αποτρέπει το λύκο από τη βορά των προβάτων γι’ αυτό και τα πρόβατα ευγνωμονούν το βοσκό ως απελευθερωτή τους, ενώ ο λύκος τον κατηγορεί για την ίδια πράξη, επειδή του στερεί την ελευθερία του. Απλά το πρόβατο και ο λύκος δε συμφωνούν με τον ορισμό της λέξης ελευθερία.

Ο Sen διαρκώς αναφέρεται στην ελευθερία χωρίς να αναφέρεται στο πολιτικό πλαίσιο που της δίνει ουσία. Για παράδειγμα, ο Navarro συγκρίνει το καθεστώς του Φιντέλ Κάστρο με το καθεστώς του Πινοσέτ και θεωρεί ότι δεν μπορούν να εξισωθούν. Το πρώτο καθοδηγείται από ένα πολιτικό κόμμα με κοινωνική βάση, ιστορικές ρίζες και πολιτικό πλαίσιο, τελείως διαφορετικό από το δεύτερο. Το Κουβανέζικο καθεστώς βασίζεται σε ένα εγχείρημα αλληλεγγύης που ιστορικά πηγάζει από την αγροτική και εργατική τάξη - την πλειοψηφία του Κουβανέζικου λαού· επιτρέπει την έκφραση άμεσης δημοκρατίας, παρά το γεγονός ότι η απουσία αντιπροσώπων και έμμεσης δημοκρατίας είναι σημαντικό μειονέκτημα αυτού του πολιτικού συστήματος, το οποίο οδηγεί – όπως έγινε και στην πρώην Σοβιετική

Ένωση – στην καθιέρωση μιας άρχουσας τάξης, βασισμένης στο κράτος και τους κομματικούς μηχανισμούς. Από την άλλη μεριά, το καθεστώς του Πινοσέτ στη Χιλή ήταν μια δικτατορία ταξικής συμμαχίας μεταξύ των ιδιοκτητών γης, της βιομηχανικής μπουρζουαζίας και της ανώτερης μεσαίας τάξης κατά της εργατικής τάξης. Το πολιτικό της εγχείρημα δεν ήταν σύμφωνο με τα συμφέροντα της πλειοψηφίας των Χιλιανών.

Οι δημοκρατίες και οι δικτατορίες υπάρχουν σε πολλές μορφές και θα πρέπει να εμπλουτιστεί η πολιτική τυπολογία του Sen, η οποία περιέχει μόνο δύο μεγάλες κατηγορίες, δημοκρατίες και δικτατορίες. Είναι επιτακτική η ανάγκη να συμπεριληφθούν στο έργο του πολιτικές κατηγορίες όπως ο Σοσιαλισμός, η Χριστιανική Δημοκρατία, ο Φιλελευθερισμός, ο Φασισμός και άλλες πολιτικές παραδόσεις που απαντούν σε διαφορετικές δυνάμεις και συλλογικούς παράγοντες, οι οποίοι σχηματίζουν τη μορφή των πολιτικών αυτών συστημάτων – μαζί βέβαια με άλλες επιρροές όπως η κουλτούρα και η θρησκεία. Φιλελεύθερες δημοκρατίες όπως των Ηνωμένων Πολιτειών, είναι πολύ διαφορετικές από κοινωνικές δημοκρατίες όπως των Σκανδιναβικών χωρών, για παράδειγμα, και οι διαφορές αυτές έχουν σημαντικές συνέπειες στην ποιότητα ζωής των πληθυσμών που ζουν σ' αυτές τις δημοκρατίες.

Όταν αναλύουμε την ανάπτυξη μεταξύ των πολιτικών αυτών κατηγοριών, βλέπουμε την τυπολογία των χωρών διαφορετικά και πιο καθαρά από τον Sen. Στις ανεπτυγμένες και στις υπανάπτυκτες χώρες του κόσμου – με μόνη εξαίρεση τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης – χώρες κυβερνόμενες από πολιτικές δυνάμεις βασιζόμενες σε σοσιαλιστικές παραδόσεις (είτε σοσιαλ-δημοκρατικές είτε κομμουνιστικές), είχαν καλύτερα αποτελέσματα στη βελτίωση του επιπέδου ζωής των πληθυσμών τους απ' ό,τι οι κυβερνόμενες από μη-σοσιαλιστικές δυνάμεις.

Ο πίνακας 1, για παράδειγμα, δείχνει πώς η βρεφική θνησιμότητα βελτιώθηκε με ραγδαίο ρυθμό στην Κίνα απ' ό,τι στην Ινδία, κατά την περίοδο 1940-1987. Μια παρόμοια κατάσταση παρουσιάζεται όσον αφορά στην παιδική θνησιμότητα κάτω των πέντε ετών, από το 1960 ως το 1983 (πίνακας 2) και από ενός ως τεσσάρων ετών, από το 1960 ως το 1981 (πίνακας 3): η Κίνα τα πήγε πολύ καλύτερα από την Ινδία στην αποτροπή των παιδικών θανάτων. Η μείωση θανάτων μεταξύ της πιο ευάλωτης ομάδας κάθε πληθυσμού, των μικρών παιδιών, ήταν αποτέλεσμα καλύτερης διατροφής και εκπαίδευσης. Τα δεδομένα στους πίνακες 4, 5 και 6 δείχνουν πώς η

Κίνα ήταν επίσης πιο επιτυχής από την Ινδία στη βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου, των σχολικών εγχειριδίων και του επιπέδου διατροφής από το 1960 ως την αρχή της δεκαετίας του 1980. Εν συντομία, από το 1940 ως το 1987 (πίνακας 1) και από το 1960 ως το 1980 (πίνακες 2-6) η Κίνα, καθοδηγούμενη από ένα σοσιαλιστικό κόμμα Λενινιστικών παραδόσεων, είχε καλύτερα αποτελέσματα από την Ινδία στους περισσότερους δείκτες ποιότητας ζωής, παρά το ότι η Κίνα ξεκίνησε από πολύ χαμηλότερα επίπεδα.

Πίνακας 1

Βρεφική θνησιμότητα ανα 1000 γεννήσεις		
Περίοδος	Κίνα	Ινδία
1940-45	295	192 (1941– 50)
1945-50	265	
1950-55	236	140 (1951– 60)
1955-60	229	
1960-65	137	-
1965-70	96	-
1970-75	65	135 (1972)
1975-80	36	126 (1977)
1985	32	105
1987	-	99

Πηγή: World Bank estimates based on officially available data

Πίνακας 2

Παιδική θνησιμότητα <5 ετών (ανά 1000 γεννήσεις)		
Περίοδος	Κίνα	Ινδία
1960	340	300
1983	55	165

Πηγή: UNICEF, *World Statistics on Children: UNICEF Statistical Pocketbook*, New York, 1986.

Πίνακας 3

Παιδική θνησιμότητα (ανά 1000 παιδιά από 1-4 ετών)		
Περίοδος	Κίνα	Ινδία
1960	26.1	26.2
1965	17.7	23.2
1970	10.7	20.7
1975	10.3	19.0
1977	9.0	18.6
1979	7.4	17.8
1981	7.2	17..0

Πηγή: World Bank, *World Bank Tables*, Ed. 3, NewYork, 1983.

Πίνακας 4

Επίπεδο μόρφωσης, σχολικές εγγραφές και επίπεδα διατροφής στην Κίνα και Ινδία, διάφορα έτη.		
	Κίνα	Ινδία
Ποσοστό εγγράμματων ενηλίκων άνδρες/γυναίκες -1985	82 / 56	57 / 29
Ποσοστό εγγεγραμμένων στο δημοτικό σχολείο άνδρες/γυναίκες -1982-84	100 / 93	100 / 68
Καθημερινή κατά κεφαλή πρόσληψη θερμίδων ως προς την απαραίτητη ποσότητα – 1983	111	96

Πηγή: UNICEF publications: *World Statistics on Children: UNICEF Statistical Pocketbook*, New York, 1986; *Statistics on Children in UNICEF Assisted Countries*, New York, 1987; and *The State of the World's Children*, Oxford University Press, New York, 1985.

Πίνακας 5

Κατα κεφαλήν κατανάλωση θερμίδων (ως ποσοστό της αναγκαίας ποσότητας) στην Κίνα και Ινδία, διάφορα έτη από 1960-1983		
Περίοδος	Κίνα	Ινδία
1960	78.8	95.6
1965	-	-
1970	88.7	90.4
1975	94.3	81.8
1977	96.6	88.7

1979	104.9	94.2
1981	107	87.5
1983	111	96.0

Πηγή: UNICEF, *Statistics on Children in UNICEF Assisted Countries*, New York, 1987.

Πίνακας 6

Κατά κεφαλήν κατανάλωση πρωτεϊνών (γραμμάρια ανα ημέρα) στην Κίνα και Ινδία, διάφορα έτη από 1960-1980		
Περίοδος	Κίνα	Ινδία
1960	49.5	53.6
1965	58.1	49.7
1970	59.7	45.8
1975	65.5	50.6
1980	66.8	46.6

Πηγή: World Bank, *World Bank Tables*, Ed. 3, 1983.

Ο λόγος δεν ήταν ότι η Κίνα είχε καλύτερη κατανομή πόρων (όπως δείχνει να πιστεύει ο Sen), αλλά ότι η Κίνα κυβερνιόταν από ένα σοσιαλιστικό κόμμα, ενώ η Ινδία όχι. Η καλύτερη κατανομή των πόρων και η έμφαση στο ανθρώπινο δυναμικό ήταν αποτελέσματα και όχι αιτίες της Κινέζικης επιτυχίας. Είναι απαραίτητο να γίνει αυτή η επισήμανση, καθώς η σημασία του πολιτικού πλαισίου σπάνια αναφέρεται σε οικονομικές αναλύσεις ή από διεθνείς οργανισμούς. Αγνοώντας όμως τη σημασία του πολιτικού πλαισίου μπορεί να οδηγηθούμε σε αυθαίρετα συμπεράσματα. Για παράδειγμα, πριν από κάποια χρόνια το Κινεζικό καθεστώς ανέπτυξε ένα πρόγραμμα ‘των ξυπόλυτων γιατρών’, εκπαιδευμένων χωρικών στις βασικές ιατρικές ανάγκες, το οποίο αποδείχθηκε πολύ αποτελεσματικό. Αυτή η ανάπτυξη διαδραματίστηκε μέσα σ’ ένα πολιτικό πλαίσιο που απαντούσε σε μια ξεκάθαρη επιταγή που η Κινεζική κυβέρνηση αποκαλούσε ‘υπηρετώντας τους ανθρώπους’. Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας εντυπωσιάστηκε με το επίτευγμα της Κίνας και θέλησε να εξαγάγει το πρόγραμμα των ‘ξυπόλυτων γιατρών’ σε πολλές άλλες αναπτυσσόμενες χώρες. Όμως, το θεώρησε ως τεχνολογικό και προγραμματικό επίτευγμα, χωρίς να αντιληφθεί ότι πρόκειται πρωτίστως για πολιτικό κατόρθωμα. Δεν χρειάζεται να πούμε ότι το πρόγραμμα των “ξυπόλυτων γιατρών” απέτυχε παταγωδώς στο Ιράν και

σε πολλές άλλες χώρες, όπου η πολιτική κατάσταση ήταν πράγματι πολύ διαφορετική.

Μια παρόμοια απο-πολιτικοποίηση εμφανίζεται στην ανάλυση του Sen για αυτές που θεωρεί επιτυχημένες χώρες – ήτοι, χώρες που συνδυάζουν οικονομική μεγέθυνση με αναδιανομή και ανθρώπινη ανάπτυξη. Ο Sen διαρκώς επισημαίνει την Κίνα, την Κεράλα της Ινδίας και την Κόστα Ρίκα ως σημεία αναφοράς και ως παραδείγματα προς μίμηση. Αλλά πουθενά δεν αναφέρει ότι αυτές οι χώρες ή οι πολιτείες έχουν κυβερνηθεί από σοσιαλιστικά κόμματα Λενινιστικής παράδοσης (στην περίπτωση της Κίνας και της πολιτείας Κεράλα) και σοσιαλ-δημοκρατικής παράδοσης (στην περίπτωση της Κόστα Ρίκα). Πρακτικά, όροι όπως σοσιαλισμός και καπιταλισμός σπάνια εμφανίζονται στο βιβλίο του Sen.

Το παράδοξο αυτής της σιωπής είναι πολύ πιο εμφανές όταν ο Sen συγκρίνει την Κίνα με την Ινδία. Αναγνωρίζει ότι η Κίνα τα πήγε καλύτερα από την Ινδία στην εκπαίδευση του εργατικού δυναμικού και στη διατήρηση της υγείας του. Επίσης καταδεικνύει ότι εξαιτίας αυτής της κατάστασης, η Κίνα μπορούσε να εκμεταλλευτεί καλύτερα την αγορά απ' ότι η Ινδία, αφού είχε καλύτερα εκπαιδευμένο εργατικό δυναμικό. Από το βιβλίο σχεδόν συμπεραίνεται ότι η άποψη του Sen είναι ότι ο σοσιαλισμός, μια έκφραση που ποτέ δεν χρησιμοποιεί, είναι η καλύτερη προϋπόθεση για την έλευση του καπιταλισμού. Πολλοί άνθρωποι θα αμφισβητήσουν το αν η ελεύθερη αγορά ήταν κάτι καλό για την ποιότητα ζωής στην Κίνα. Πράγματι, από την απελευθέρωση της αγοράς ο ρυθμός βελτίωσης της θνησιμότητας ανά ηλικιακή ομάδα μειώθηκε δραματικά. Αλλά ακόμη και αν υποθέσουμε ότι οι μεταρρυθμίσεις που έγιναν στην Κινεζική αγορά ήταν ευεργετικές για την ποιότητα ζωής των περισσότερων Κινέζων, η καλύτερη προετοιμασία των Κινέζων για την αγορά, συμπεριλαμβανομένης της καλύτερης εκπαίδευσης και υγείας, ήταν το αποτέλεσμα της κυριαρχίας ενός πολιτικού εγχειρήματος που τουλάχιστον, θεωρητικά, συγγενεύει με το σοσιαλισμό. Κατά τη γνώμη του Navarro, η χειροτέρευση της κατάστασης στην Κίνα, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, ήταν αποτέλεσμα της απόστασης από το πολιτικό εγχείρημα που κυριάρχησε στην Κίνα για πάνω από 40 χρόνια.

Η μοναδική φορά που ο Sen αναφέρεται ρητά σε πολιτικές μεταβλητές είναι όταν καταδεικνύει πως οι δικτατορίες δεν καλυτερεύουν την ποιότητα ζωής, διότι αδυνατούν να προβλέψουν και να αντιμετωπίσουν προβλήματα όπως οι λιμοί. Με αυτό τον τρόπο σχολιάζει, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, πως καμία δημοκρατική χώρα δεν υπέφερε από λιμούς παρά μόνο οι δικτατορίες. Όταν πρώτη φορά ο Navarro

αντίκρυσε την άποψη αυτή του Sen σε ένα άρθρο που δημοσιεύτηκε στο *Scientific American*, έστειλε μια επισήμανση στο έντυπο, περιγράφοντας πώς μερικές από τις μεγαλύτερες ενέργειες για την καταπολέμηση της πείνας σημειώθηκαν σε χώρες που ο Sen θα όριζε ως δικτατορίες. Στην απάντησή του, ο Sen υποστήριξε ότι υπάρχει διαφορά μεταξύ της πείνας, ακόμη και της χρόνιας πείνας, και του λιμού, κάτι που δεν έπεισε τον Navarro. Ακόμη και ορίζοντας τον λιμό ως έντονη αύξηση της πείνας, αυτές οι δυο έννοιες σχετίζονται κατά γνώμη του Navarro. Ένας λιμός παρατηρείται σε έναν πληθυσμό όταν η πείνα είναι χρόνια, εκτός από περιόδους συγκρούσεων, πολέμων ή εθνικών καταστροφών. Αλλά, ακόμη και αν δεχθούμε τον ορισμό του Sen, θα πρέπει να αναλύσουμε την εμφάνιση του λιμού στο Μπαγκλαντές, το οποίο θα χαρακτήριζε ως δημοκρατία. Ο Navarro επεκτείνεται σε αυτήν την περίπτωση, καθώς θεωρεί ότι εμφανίζεται μια βασική αδυναμία στην τυπολογία των χωρών του Sen, ως δικτατορίες ή δημοκρατίες, ορίζοντάς τις περισσότερο με βάση τα συμπτώματα της δημοκρατίας παρά τα αίτια.

Η μόνη παρατήρηση που αρμόζει εδώ είναι ότι, δυστυχώς το Μπαγκλαντές είναι αρκετά αντιπροσωπευτικό πολλών επονομαζόμενων δημοκρατιών του υπανάπτυκτου κόσμου. Η δημοκρατία είναι πράγματι αναγκαία για την εγγύηση της ανάπτυξης, αλλά οι ειδικοί τύποι των σχέσεων ιδιοκτησίας σ' αυτές τις δημοκρατίες είναι ένα μεγάλο μειονέκτημα για τη δημοκρατική και την ανθρώπινη ανάπτυξη. Γι' αυτό, υποστηρίζει ο Navarro, είναι απαραίτητη η κατανόηση του πλαισίου των σχέσεων εξουσίας σε κάθε χώρα και στον κόσμο, η οποία ορίζεται πρωτίστως αλλά όχι αποκλειστικά, από τις σχέσεις ιδιοκτησίας. Αυτό είναι το πλαίσιο μέσα στο οποίο πρέπει να αξιολογούμε την αξιοπιστία της δημοκρατίας και την εγκυρότητα και χρησιμότητα των οικονομικών θεσμών, όπως η αγορά. Και γι' αυτό το λόγο, η κατανόηση του πολιτικού πλαισίου της οικονομικής ανάπτυξης είναι τόσο σημαντική για την πληρέστερη κατανόηση της ανθρώπινης ανάπτυξης.

Ο Navarro μας παραπέμπει σε «ειδικούς» στην ανθρώπινη ανάπτυξη, εκφράζοντας μια βαθιά ανησυχία. Οι διεθνείς οργανισμοί είναι ειδικοί στην αποπολιτικοποίηση όσων ζητημάτων είναι βαθιά πολιτικά. Ο Navarro θεωρεί ότι το ίδιο συμβαίνει και με τις τεχνοκρατικές πρακτικές και πραγματείες στις αναλύσεις των ανισοτήτων, όπως οι ετήσιες εκθέσεις των Ηνωμένων Εθνών για την ανθρώπινη ανάπτυξη, μια πηγή έμπνευσης του Sen. Οι εξαιρετικές αυτές εκθέσεις αναλύουν με μεγάλη λεπτομέρεια της συνέπειες του μεγέθους των διαφορών, ενώ αποφεύγουν σχολαστικά να αναλύσουν τις αιτίες του μεγέθους. Δεν προκαλεί έκπληξη ότι η

απαρίθμηση των προτάσεων για τους τρόπους αντιμετώπισης του μεγέθους των ανισοτήτων είναι όχι μόνο εξαιρετικά γενική αλλά και απογοητευτική. Ούτε ακόμη και η ρύθμιση των χρηματικών ροών δεν προτείνεται.

Όπως η χρηματοδότηση της ακαδημαϊκής παιδείας στις Ηνωμένες Πολιτείες εξηγεί τη σιωπή πάνω στα θέματα αυτά, στα Αμερικανικά Πανεπιστήμια, έτσι και η χρηματοδότηση των εκθέσεων των Ηνωμένων Εθνών για την ανθρώπινη ανάπτυξη, πρωτίστως από την κυβέρνηση των Ηνωμένων Πολιτειών, επεξηγεί τη σιωπή αυτή στις εκθέσεις. Αλλά η πραγματικότητα είναι πως αυτή η σιωπή (και η διάκριση) αναπαράγει μια ιδεολογική κουλτούρα κατά την οποία οι ρίζες αυτών των προβλημάτων και οι σωστές λύσεις για τα προβλήματα αυτά, αποφεύγονται.

Σύμφωνα με τον Navarro, το έργο του Sen αποτελεί ένα σημαντικό βήμα προς την αμφισβήτηση της συμβατικής γνώσης στην έρευνα για την ανθρώπινη ανάπτυξη, αλλά δεν πάει αρκετά μακριά. Αφήνει ανέγγιχτο τον πυρήνα της συμβατικής γνώσης χωρίς να επιβάλει το ερώτημα πώς η εξουσία παράγεται και αναπαράγεται σήμερα στον κόσμο. Και αυτό είναι κάτι για το οποίο θα πρέπει να αναρωτηθούμε (Navarro, 2000).

7.2 Η κριτική του John Gay

Σε μία άλλη κριτική για το έργο του Sen, ο John Gay, στο άρθρο του *Development as Freedom: a virtuous circle?*, επιχειρεί, χρησιμοποιώντας εμπειρικές μετρήσεις, να αναλύσει τη σχέση μεταξύ αυτών των μετρήσεων και της στάσης των ανθρώπων απέναντι στη δημοκρατία. Η εμπειρική λοιπόν μέτρηση που χρησιμοποιεί δείχνει τις βάσεις της δημοκρατίας σε επιλεγμένες Αφρικανικές χώρες, ψάχνοντας να βρει τη σχέση των εξαρτημένων μεταβλητών, που μετρούν τη στάση των ανθρώπων απέναντι στη δημοκρατία, με τις ανεξάρτητες μεταβλητές που αντικατοπτρίζουν τις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές τους θέσεις. (Για τις μετρήσεις του, απηύθυνε ερωτήσεις σε 21.531 τυχαία επιλεγμένους ενήλικες από 12 Αφρικανικές χώρες).

Ο συγγραφέας της κριτικής προσπαθεί να δείξει πώς τα πρακτικά θέματα της δημοκρατίας συνδέονται με τη γενική θεωρία του Sen περί δικαιωμάτων και ελευθεριών. Επιλέγει 15 καίριες ανεξάρτητες μεταβλητές για να δημιουργήσει το ερωτηματολόγιο, διαλέγοντας μέσα από ένα περιορισμένο δείγμα ερωτήσεων, που

υποδεικνύει τα προσωπικά χαρακτηριστικά και τις συμπεριφορές των ερωτηθέντων. Επιπλέον, οι ερωτήσεις εμπεριέχουν θέματα που είναι κεντρικά στη θεωρία του Sen. Η ανάλυση της στάσης των ανθρώπων απέναντι στη δημοκρατία, βασίζεται σε ένα υποσύνολο 79 ερωτήσεων που μπορούν να χαρακτηριστούν σαν εξαρτημένες μεταβλητές, οι οποίες περιλαμβάνονται στις περισσότερες από τις 12 χώρες σαν ανεξάρτητες μεταβλητές.

Σύμφωνα λοιπόν με τον John Gay, ο Sen συνδέει τη δημοκρατία με την ελευθερία, αλλά δεν ασχολείται με τεχνικά θέματα όπως οι εκλογές, τα πολιτικά κόμματα, η διοίκηση, το δικαστικό σώμα, οι νομοθετικές διαδικασίες και η πολιτική διαμόρφωση. Το εκτεταμένο κεφάλαιό του για τη δημοκρατία έχει σαν θέμα τα πολιτικά δικαιώματα και τη συμμετοχή των ανθρώπων σε αυτά, την οικονομική ισότητα και μεγέθυνση και την ελευθερία του λόγου και αντιλόγου. Ο Sen ισχυρίζεται ότι η ανάπτυξη και η ελευθερία έχουν στενή σχέση. Με τον όρο ελευθερία εννοεί ευημερία σε πέντε τομείς: πολιτική ελευθερία, οικονομική ευημερία, κοινωνικές ευκαιρίες, πρόσβαση σε πληροφορίες και προσωπική ασφάλεια. Όμως η σχέση μεταξύ ανάπτυξης και ελευθερίας δεν θα πρέπει να ερμηνευτεί σαν μία απλή αιτιολογία. Ο συγγραφέας της κριτικής αυτής, ισχυρίζεται ότι οι άνθρωποι που είναι περισσότερο ευκατάστατοι είναι πολύ πιο πιθανό να υποστηρίξουν τη δημοκρατία σε σχέση με εκείνους που είναι φτωχοί. Υπάρχει ένας ενάρετος κύκλος που συνεπάγεται την επιθυμία των ανθρώπων για μία δημοκρατική κοινωνία. Ο λόγος που επιθυμούν τη δημοκρατία είναι επειδή η ελευθερία που έχουν σε μία δημοκρατική κοινωνία δίνει έναυσμα για ακόμη μεγαλύτερη ανάπτυξη, ενισχύοντας την πολιτική συμμετοχή, την οικονομική ανεξαρτησία, τα κοινωνικά δίκτυα, την πρόσβαση σε πληροφορίες και την προσωπική ασφάλεια, παράγοντες που τους είχαν ωθήσει εξ αρχής στην αναγνώριση των πλεονεκτημάτων της δημοκρατίας.

Από τα παραπάνω φαίνεται η δυσκολία που υπάρχει στην οικοδόμηση δημοκρατικών συστημάτων σε χώρες όπου η πολιτική συμμετοχή είναι ανεπαρκής, τα οφέλη είναι άνισα κατανομημένα, τα κοινωνικά δίκτυα είναι περιορισμένα, η ροή πληροφοριών είναι ελλιπής και η ανασφάλεια είναι ανεξέλεγκτη. Αυτή η περιγραφή συνάδει με την κατάσταση πολλών χωρών της Αφρικής, ακόμα και σήμερα, όπου η ανασφάλεια, η έλλειψη ανάπτυξης και τα μη δημοκρατικά πολιτεύματα αλληλοενισχύονται. Αν δε δωθεί προσοχή σ' αυτά τα προαπαιτούμενα, η δημοκρατία και η ανάπτυξη θα ανήκουν στη σφαίρα της φαντασίας. Αντίθετα, η φτώχεια θα γίνει

χρόνια και ενδημική και τα στρατιωτικά πραξικοπήματα και οι πόλεμοι θα αφανίσουν τα έθνη της Αφρικής (Gay, 2003).

Επίλογος

Στο βιβλίο του Amartya Sen «Η Ανάπτυξη ως Ελευθερία», είναι εμφανής η υπόδειξη ότι η Οικονομική Επιστήμη σαν ακαδημαϊκός κλάδος απαιτεί ρητή εξέταση των αξιακών θεμάτων. Τέτοια ζητήματα, όπως ισχυρίζεται ο συγγραφέας, είναι μέρος του τομέα οικονομικών αποφάσεων και δεν μπορούν να περιορίζονται στη Φιλοσοφία και την Πολιτική Επιστήμη. Ορισμένα τμήματα του βιβλίου αντιμετωπίζουν τα θεμελιακά ζητήματα του ορθολογισμού, της επιλογής και των αξιών.

Όπως ο ίδιος ισχυρίζεται, οι περισσότερες από τις σύγχρονες οικονομικές θεωρίες έχουν την τάση να επικεντρώνουν όλο το ενδιαφέρον τους σε πολύ στενά ζητήματα, αφήνοντας απ' έξω τεράστιες περιοχές πολιτικών και κοινωνικών παραγόντων από τη μια πλευρά, καθώς και φιλοσοφικών ζητημάτων από την άλλη, τα οποία όμως συχνά είναι από μόνα τους το επίκεντρο οικονομικών προβλημάτων. Ο συγγραφέας υποδεικνύει ότι αν οι οικονομικές πολιτικές που σχεδιάζονται από οικονομολόγους επηρεάζουν ολόκληρη την κοινωνία, οι οικονομολόγοι δεν μπορούν να ισχυρίζονται ότι ασχολούνται μόνο με τον οικονομικό τομέα, αφού μια τέτοια πράξη θα ήταν ανήθικη, καθώς θα αποποιούνταν των ηθικών ευθυνών τους για τις συνέπειες μιας τέτοιας δράσης.

Στην ανάλυση τέτοιων πρακτικών, είτε πρόκειται για τη συμμετοχική παρακολούθηση ή τη συλλογή δεδομένων, τη συνταγματική οικοδόμηση, τη χάραξη πολιτικής ή την αξιολόγηση των αναγκών, οι ηγέτες της ανάπτυξης βρήκαν χρήσιμο να κατασκευάσουν μια λίστα με τις διάφορες διαστάσεις της φτώχειας και της ευημερίας. Το πρόβλημα εστιάζεται στο γεγονός ότι τα θεσμικά όργανα έχουν την τάση να δίνουν προτεραιότητα στην ικανότητα αλλαγής. Το 1990 η Παγκόσμια Τράπεζα ανανέωσε τη δέσμευσή της για μείωση της φτώχειας ως πρωταρχικό στόχο του έργου της. Αλλά η κριτική εξέταση των επιχειρησιακών οδηγιών, των εγγράφων στρατηγικής, της Παγκόσμιας Έκθεσης για την Ανάπτυξη και παρόμοια έγγραφα που χρησιμοποιήθηκαν από το 1990 μέχρι το 1993, έδειξαν ότι για την ανακούφιση από

τη φτώχεια, θα έπρεπε να εστιάσουν στην παιδεία, την υγεία, τη διατροφή, την κατανάλωση και τέρψη. Οποιοσδήποτε αλλαγές, είτε θετικές είτε αρνητικές, στη θρησκεία, τη συμμετοχή, τον πολιτισμό κτλ. δεν καταχωρήθηκαν ως εγγενώς σημαντικές. Αυτή η διάσταση έλειπε από το όραμα της Παγκόσμιας Τράπεζας, σαν να μην είχαν αξία τέτοιες αλλαγές.

Αν δεν είμαστε σε θέση να προτείνουμε πώς οι πληροφορίες ή οι αξιακές δυνατότητες μπορούν να θεωρηθούν ότι είναι σχετικά πλήρεις και επίσης ευαίσθητες στην ποικιλομορφία, τότε η προσέγγιση στις δυνατότητες μπορεί να συναντήσει λειτουργικά εμπόδια. Αυτό που χρειάζεται είναι μια διαδικασία για να ξεπεραστούν οι περιορισμοί στις πληροφορίες, που συνήθως υποχρεώνουν οργανισμούς όπως η Παγκόσμια Τράπεζα, να επικεντρώνονται μόνο σε ορισμένες διαστάσεις της φτώχειας.

Ο Sen αναγνωρίζει ότι οι δυνατότητες πρέπει να εντοπιστούν και να ταξινομηθούν από τις πιο κεντρικής σημασίας στις λιγότερο σημαντικές, ότι και τα δύο αυτά καθήκοντα περιλαμβάνουν την άσκηση αξιολόγησης και ακόμη ότι είναι μία εκτίμηση η οποία τελικά μας αφορά στην προσέγγιση των παραγόντων. Αναγνωρίζει επίσης ότι η ταυτοποίηση των πολλαπλών βασικών ικανοτήτων απαιτείται για τη μέτρηση της φτώχειας και την ανάλυση. Ο Sen ψάχνει τη φιλοσοφική βάση για την προσέγγιση των δυνατοτήτων, στα συγγράμματα του Αριστοτέλη. Αναγνωρίζει ότι η εισαγωγή μιας τέτοιας ανθρώπινης λειτουργίας, θα εξαλείψει συστηματικά τα κενά της προσέγγισης.

Ο Sen στο βιβλίο του «Η Ανάπτυξη ως Ελευθερία», δεν επιδιώκει ομοφωνία με αφηρημένες έννοιες όπως είναι η ελευθερία και οι ιδιαιτερότητες των καταστάσεων, αλλά εστιάζει τη συζήτηση σε θέματα όπως το προσδόκιμο ζωής, η πείνα ή η φτώχεια. Ισχυρίζεται ότι αν υπάρξει σύγκρουση μεταξύ του παραδοσιακού τρόπου ζωής και μιας δραστηριότητας που θα μπορούσε να μειώσει τη φτώχεια, είναι οι άνθρωποι οι οποίοι θα πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να αποφασίσουν τί απ'τα δύο θα πρέπει να επιλέξουν. Ο συγγραφέας παρουσιάζει μια παθιασμένη οπτική της ελευθερίας που συμπίπτει με μια ελλοχεύουσα δύναμη της συμμετοχής. Με άλλα λόγια λέει ότι οι άνθρωποι πρέπει να εξετάζονται με αυτή την προοπτική, δηλαδή να συμμετέχουν ενεργά στη διαμόρφωση της δικής τους μοίρας και όχι απλώς ως παθητικοί αποδέκτες των καρπών των αναπτυξιακών προγραμμάτων. Όταν όμως συζητά για μηχανισμούς λήψης αποφάσεων, δεν αναφέρεται στο άτυπο θέμα της

συμμετοχικής πρακτικής που χρησιμοποιούν οι κοινοτικοί οργανισμοί, αλλά αντίθετα, αναφέρει θεσμικές μορφές όπως τα δημοκρατικά συστήματα, οι νομικοί μηχανισμοί, οι δομές της αγοράς, οι εκπαιδευτικές και υγειονομικές διατάξεις, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και άλλα μέσα επικοινωνίας.

Η συμμετοχή ενδυναμώνει τις πρωτοβουλίες για την οικονομική ανάπτυξη. Η συμμετοχική πρακτική έχει ληφθεί υπόψη από κυβερνήσεις, οργανισμούς και διεθνείς αναπτυξιακές τράπεζες. Παρόλα αυτά, η σύνδεση μεταξύ των συμμετοχικών διαδικασιών στη μικροοικονομική ανάπτυξη και της προσέγγισης του Sen, δεν έχει εκτιμηθεί όπως θα έπρεπε. Μερικοί διαψεύδουν τη σύνδεση ανάμεσα στην προσέγγιση του Sen για τις δυνατότητες και στις συμμετοχικές πρωτοβουλίες. Τέτοιες κριτικές ερμηνεύουν την προσέγγιση των δυνατοτήτων, σαν να έχει φιλοσοφικούς περιορισμούς. Είναι λοιπόν καιρός να γίνει η σύνδεση μεταξύ της προσέγγισης του Sen και της συμμετοχικής ανάπτυξης, με σαφή και ρητό τρόπο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αριστοτέλης ‘Πολιτικά’, Εκδόσεις Ζήτηρος, 2007, σελ. 111.
- Βαϊτσος Κ., Μπαρτζώκας Α., *Αναπτυξιακή οικονομική, Κείμενα οικονομικής σκέψης και κοινωνικού προβληματισμού*, Εκδόσεις Κριτική, 2004.
- Δεβενές Θ., *Αγορά, κράτος και κοινωνικές ευκαιρίες*, Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων, Τεύχος 50, 2008.
- Δράκου Γ., *Δημόσια Οικονομική*, Εκδόσεις Σταμούλης, 1986.
- Καραγιωργας Π., *Οι Οικονομικές Λειτουργίες του Κράτους*, Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 1979.
- Μίχας Τ., Σκάλκος Δ., *Φιλελεύθερη Σοσιαλδημοκρατία*, Ελάτη, Αθήνα, 2005.
- Σαρτζετάκης Ε., Παπανδρέου Α., *Βιώσιμη Ανάπτυξη: Οικονομική Επιστήμη και Διεθνές Θεσμικό Πλαίσιο*, 2002.
- Σεν Α., *Ομιλία: Το πολιτικό στοιχείο στην Οικονομική ανάπτυξη*, 20/08/1998
- Σεν Α., *Επανεξετάζοντας την ανισότητα*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2004.
- Σεν Α., *Η ανάπτυξη ως ελευθερία*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2000.
- Σιακαντάρης Γ., *Ελευθερία, ισότητα, ατομικά συμφέροντα και ανισότητες*, Βιβλιοθήκη, 2005.
- Σιακαντάρης Γ., *Η ελευθερία ως συστατικό στοιχείο των ανθρώπινων δυνατοτήτων: Η αγορά, οι επιπτώσεις της κοινωνικής ανισότητας και το υπόβαθρό τους*, Βιβλιοθήκη, 2006.
- Daly H.E. and J.B. Cobb, *For the Common Good; Redirecting the Economy toward Community, the Environment and a Sustainable Future*, Beacon Press: Boston, Massachusetts, Second Edition, 1994.
- Galbraith J., *Η Κοινωνία της Αφθονίας*, Εκδόσεις Παπαζήσης, 1969/1970, σσ.190-191.
- Galbraith J., *Τα οικονομικά της αθώας απάτης*, Εκδόσεις Λιβάνη, 2006.
- Gay John, *Development as freedom: a virtuous circle?*, Afrobarometer working

- Gillis M., D.H.Perkins, M.Roemer & D.R.Snodgrass, *Οικονομική της Ανάπτυξης*, Τυπωθήτω, 1996/2000, σελ. 171.
- Horn, J. *Away with All Pests: An English Surgeon in People's China, 1954–1969*. Monthly Review Press, New York, 1971.
- Lélé S.M. (1991), “Sustainable Development: A Critical Review.” *World Development*, Vol. 19: 607-621.
- Lloyd F. W., *Tragedy of the Commons*, Science Journal, 1833.
- McDonald Robert, *Sustainable development as freedom*, International Journal of Sustainable Development & World Ecology Vol, 13, 2006.
- Navarro Vicente, *Development and Quality of Life: A critique of Amartya Sen's Development as Freedom*, Human Development Seminar of The Johns Hopkins University, Baltimore, 11/02/2000.
- Navarro Vicente, *Un Analisis del Milagro Brasilenio*, Revista de Economia Politica Vol 34(5), pp. 23–34, 1968.
- Navarro Vincente, *Has socialism failed? An analysis of health indicators under socialism*, International Journal of Health Services, Vol. 22(4), pp. 83–601, 1992.
- Navarro Vincente, *Vital priorities (letter to the editor)*. Scientific American, October 1993, p. 8.
- Pearce W., Markandya A., Barbier E.B., *Blueprint for a Green Economy*, Earthscan Publications, 1989.
- Polanyi K., *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, Εκδόσεις Νησίδες, 1944/2001, σελ.163.
- Ruttan V.W., *Growth Economics and Development Economics: What should Development Economists learn (if anything) from the Growth Theory*, St. Paul, MN: University of Minnesota Economic Development Center Bulletin 98-4, 1998.
- Sen A., *Development: Which Way Now?*, The Economic Journal, Vol. 93, No.

- Sen A., *Markets and Freedoms: Achievements and Limitations of the Market Mechanism in Promoting Individual Freedoms*, Oxford Economic Papers, New Series, Vol. 45, No 4, Oct. 1993, pp.519-541.
- Sen A., *On the Status of Equality*, Political Theory, Vol. 24, No 3, Aug. 1996, pp. 394-400.
- Sen A., *Rationality and Freedom*, Belknap Press of Harvard University Press, 2002.
- Sen A., *Sen replies (letter to the editor)*, Scientific American., October 1993, p. 8.
- Sen A., *The economics of life and death*, Scientific American, May 1993.
- Sen A., Wolfensohn J., *Let's Respect Both Sides of the Development Coin*, International Herald Tribune, May 1999.
- Smith A., *An Inquiry... of the Wealth of Nations*, Cambell & Skinner, 1976, σσ. 157- 158.
- Smith A., *Έρευνα για τη Φύση και τις Αιτίες του Πλούτου των Εθνών*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 1776/2000, σελ.187.
- Stewart F. & Streeten P., *Νέες Στρατηγικές για την Ανάπτυξη: Φτώχεια, Κατανομή Εισοδήματος και Οικονομική Μεγέθυνση στο συλλογικό τόμο 'Αναπτυξιακή Οικονομική'*, Εκδόσεις Κριτική, 2004, σελ. 415- 447.
- Stieglitz R., *An Agenda for Development in the Twenty First Century*, Annual World Bank, 1998.
- Streeten P., *Freedom and Welfare: A Review Essay on Amartya Sen Development as Freedom*, Population and Development Review, 2000, Vol. 26, No 1, pp. 153-162.
- Wolfensohn J., *A Proposal for Comprehensive Development Framework*, World Bank, 1999.
- Wright, E. O. *Classes*, Verso Classics 16. Verso, 1998.